

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Բազմի 60ամեակի թիվ պատրաստությունը առիթ տուած էր մեզի անգամ մը եւս աչքէ անցնելու անոր արխիւը ու յանգելու այն համոզման, որ անոր հիմնադիր խումբակը առաջին օրէն իսկ ի մտի ունեցած էր ոչ միայն կեդրոնաձիգ պարբերականի մը շուրջ գրողներ համախմբելը, այլ նաեւ անհրաժեշտ նկատած էր երիտասարդ ուժերով յաւելում մը կատարել Սփիւռքահայ գրականութեան էջին վրայ, եւ առ այդ պարբերականի էջերը միշտ բաց պահած երիտասարդ ստեղծագործողներու առջեւ, որոնք իրենց յախտուն կրակով կենսունակութիւն մը բերած էին մեր լեզուին եւ գրականութեան, հանդիսանալով իրենց ժամանակին ու սփիւռքեան հարուստ ինքնութեան մը վկաները:

Ահաւասիկ, հետաքրքրական գուգադիպութեամբ մը, *Բազմի* այս թիւը կը բանանք 70-ական թուականներու պարբերականին շուրջ համախմբուած երիտասարդ շունչերէն՝ Խոսրով Ասոյեանի մտածումներով եւ անտիպ բանաստեղծութիւններու շարքով, որոնք խմբագրութեան յանձնուեցան Ասոյեանի մտերիմներէն, *Բազմի* նախկին խմբագիր եւ աշխատակից Յարութիւն Պերպերեանի կողմէ: Նոյնպէս, այս թիւին մէջ լոյս կը տեսնեն երիտասարդ մտատրական եւ գրող Ճէսի Արլէնի բանաստեղծական անտիպ հատորէն էջեր:

Ահա Բազմի 60 տարուան կամարին մէկ եւ միւս կողմերը իրար կապող երկու անուններ. մէկը Մերձատր արեւելքի հայութեան սրտին ծաղկած գեղատեսիլ ոստանին մէջ ծայր առած գրական բոցավառումին երիտասարդ մասնակից. միւսը Ամերիկայի ծայրագոյն արեւմուտքին՝ Խաղաղականի ավերուն ծնած ու հայերէնը որպէս ստեղծագործական լեզու ընտրած, աւելի ճիշդ՝ զայն կրկին իրը ըրած սերունդի երիտասարդ ներկայացուցիչ: Սփիւռքեան ամբողջական փորձառութիւն մը ահաւասիկ, ուր լեզուն զիրար կը կապէ սերունդէ սերունդ գրող ու մամուլ:

Այս հաւատքով է որ 60 տարին անց ահա կը շարունակենք միշտ նոր կորովով ու մանաւանդ մեր գիրին հանդէպ միշտ նոր խանդավառութեամբ այս հասուն տարիքի թուացող սակայն միշտ կայտատ սրտով պարբերականին լոյս ընծայումը, շնորհիւ նաեւ անոր հաւատացող կազմակերպութեան ու անոր ետեւ կանգնող ընթերցողներու նեցուկին: Աւանդ մըն է ասիկա, որ կը ժառանգենք մենք մեզ նախորդող սերունդներուն մշակած կեցուածքէն ու նուիրումէն այս լեզուին հանդէպ, բայց նաեւ որպէս ժառանգորդները սփիւռքեան իւրայատուկ փորձառութեան մը, որ իրերու դրութեամբ անցեալ դարու կէսերուն բոցավառեցաւ Միջերկրականի ավերուն փթթող հայութեան սրտին մէջ, ապա անմիջապէս տարածուելու համայն աշխարհով մէկ մինչեւ ծայրագոյն արեւմուտք: Այս է մեր փորձառութիւնը, որուն մէջ Հայրենիքի երազին կողքին, լեզուն է որ կը դառնայ հիմնական բնակավայր՝ աշխարհով մէկ սփռուած հայութեան մը համար: Լեզուն, եւ ուրեմն գրականութիւնը: Այդ լեզուն է որ կ'ապրեցնէ մեզ ու այս գրականութիւնը, այնքան առեն որ կը շարունակենք ապրիլ անով ու անոր մէջ: Հիմնական տարբերակում մըն է ասիկա քիչ մը շատ տարածուած միւս այլընտրանքներուն հետ բաղդատած, ուր լեզուն պարզապէս գործնական միջոց կը թուի ըլլալ: Մինչդեռ մեզի համար լեզուն կեանքն իսկ է: Այլապէս՝ առանց լեզուի, ինչ գրականութիւն:

Խմբագիր		Սոնիա Քիլեճեան-Աճէմեան
Փոխխմբագիր		Վարդան Մատթէոսեան
Գործավար		Նայիրի Աղամեան
Ձեռաորում եւ էջադրում		Անոյշ Ակնեբեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Անոյշ Ակնեբեան	Արամ Պաշեան
Մարուշ Երամեան	Կարէն Զալլաթեան
Վիզէն Թիֆէնքճեան	Սեւան Տէյիրմէնճեան
Յակոբ Կիլլիճեան	Խաչիկ Տէր Ղուկասեան
Աւետիս Հաճեան	Միրնա Տուզճեան
Շաղիկ Մկրտիչեան	Յարութին Քիրքճեան

Հրատարակութիւն՝ Համազգայինի Կեդրոնական վարչութեան

Հասցէ՝
Պուրճ Համուտ
Շաղգոյեան կեդրոն, Բ. յարկ
E-mail: pakin@hamazkayin.com
Հեռ. 00961 1 241072

Ցրումի կեդրոն՝
Համազգայինի Գրատարած
Շաղգոյեան կեդրոն

Տպագրութիւն՝
Համազգայինի
Վահէ Սէթեան տպարան

Հեռ. (01) 241263/4
Ֆաքս. (01) 260329
Փոստարկդ. 80 1096
Պուրճ Համուտ, Լիբանան
E-mail: print@hamazkayin.com

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

- ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ♦ 1
- ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ♦ Հինգ հարցում Խոսքով Ասոյեանին 5
- ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ ♦ Խոսքով Ասոյեանի վերջին
բանաստեղծությունները 11
- ԽՈՍՐՈՎ ԱՍՈՅԵԱՆ ♦ Անտիպ բանաստեղծություններ 15
- ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻԻՐՔՃԵԱՆ ♦ Մարդկայնապաշտը՝ կոաքանդ,
աստուածասպան 23
- ԼԵՌ ԿԱՄՍԱՐ ♦ Քրիստոսի երկրորդ ծնունդը.
Աստուածային կատակերգություն. 46
- ՃԷՄԻ ԱՐԼԷՆ ♦ Մեհենագիրք 53
- ԱՐԾՐՈՒՆ ԱԻԱԳԵԱՆ ♦ Յակոբ Մնձուրու «Ալեոխ» պատմուածքը 62
- Յ. ՎԵՐԾԱՆՈՂ ♦ Վերծանելով Յակոբ Օշականը 70
- ԱՆՈՅՇ ԱԿՆԵՐԵԱՆ ♦ Շողեր Մարգարեանի *Կորսուած փառք* վէպը... 75
- ՐԱՖՖԻ ԱՃԷՄԵԱՆ ♦ Գրիգոր Մոմճեան 80
- ՆՈՐ Ի ՆՈՐՈՅ ♦ 83

Կողքի նկար (հարուած)՝ Գրիգոր Մոմճեանի. Blue Nature, 2010, oil on linen, mixed media, 47x30 cm (private collection. NL)

Գիրի կարդալը, բանաստեղծութիւն ստրվիլն ու գրելը ընթացիկ պարտականութիւններ էին: Այդ բոլորը կ'ընէին զ'ն պարտադրաբար, այլ սիրելով, որովհետև ծեր ուսուցիչները դասը ստրվեցնէին առաջ, դասանիւթերը սիրել փոսած էին ժեյի: Հոն էր որ առաջին խազալերանիներս սրայսած եՄ չստիածոյ-բանաստեղծութիւն գրելու:

— ԽՈՍՐՈՎ ԱՍՈՅԵԱՆ

ՀԻՄՔ ՀԱՐՑՈՒՄ ԽՈՍՐՈՎ ԱՍՈՅԵԱՆԻՄ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Բարեկամներ, անկախ քան քսան տարեկան բարեկամություն մը, այն օրերէն սկսեալ, երբ մեր բանաստեղծութիւնները պատիկ խումբերով կը քննարկէինք, առիթ կու տայ այս մտերմիկ գրոյցին: Ճիշդ է, որ անկախ քան քառորդ դար աշխարհագրականօրէն հեռու էինք իրարմէ, սակայն անկախ հեռաձայնային կապերէ, նաեւ յաճախ առիթներ ստեղծուեցան Լոս Անճելոսի, Նոյնիսկ վերջերս՝ Հայաստանի մէջ հանդիպելու:

— Մենք ենք մեր սարերը հարողին մէջ կը գրեն Ասոյ Խաչոյեանի փառաբանական մասին, որ եօթը անգամ դաշտահարուած է իր փառքէն մէջ. բնականաբար, այս մէկը յղում մըն է Ցեղասպանութեան հետ կապուած ընտանեկան ողբերգութեան: Կրնանք ընտանեկան պատմութեան մասին խօսիլ:

— Եթէ հարցումիդ կարճ պատասխան մը տամ, կրնամ ըսել, որ այո՛, մեծ հայրս եւ մեծ մայրս, ընտանիքի այլ անդամներու հետ, զոհ գացած են ցեղասպան թուրքի եպիսկոպոստին, իրենց տան մէջ, դրան առջեւ: Ասիկա մէկն է այն ողբերգութիւններէն, որոնք բաժին հանուեցան բազմահազար, միլիոնատր հայերու, ոչ միայն 1915-ին սկսեալ, այլ անկէ տասնամեակներ առաջ ալ:

Իսկ եթէ կ'ուզես, որ մանրամասնեմ, պիտի ներես, որ ներկայացնեմ մեր ընտանիքի պատմութեան այդ տխուր էջերէն որոշ մասեր:

Մեծ հայրս եւ եղբայրները ճանչցուած են իբրեւ մալաթիացի, սակայն իմ պրպրտումներս, նաեւ ընտանեկան հարազատներու տուած վկայութիւններէն ի յայտ եկած էր, որ անոնք Մալաթիոյ մէջ եկուոր էին: Մեր ընտանիքին մասին ըսուած է, թէ ժառանգորդն ենք Ասոյեան Խաչոյին, այսինքն՝ Ասո Խաչոյի ընտանիքէն ենք: Մալաթիոյ պատմութիւնը ամփոփող հատորին մէջ, մեր ընտանիքին մասին, իբրեւ Ասոյեան կամ Ասո Խաչոյի տուն, որեւէ յիշատակում չկար: Երբ Բագինին կ'աշխատակցէի, օր մը, ընկեր Կարօ Սասունիի հետ գրոյցի մը պահուն, յաւելեալ տեղեկութիւններ քաղեցի: Երկար գրոյցը ամփոփեմ: Նախահայրերս ապրած են Սասունի շրջանի եօթը գիւղերէն մէկուն մէջ, հոն՝ ուր մականունները հայկական ԵԱՆ-ով չէին վերջանար, հետեւաբար՝ ճանչցուած էին իբրեւ Ասո Խաչոյի տուն:

Մեծ հորս ընտանիքը եղած է առեւտրականներու եւ արհեստարարներու տուն: Ամենէն կանուխ վկայութիւնը կու գայ Չընգուշէն, ուր հաստատուած էր ընտանիքը, յայտնապէս Սասունի իրենց բնիկ գիւղէն տեղափոխուելէ ետք: Աշխատանքի բերումով, ապրած են Չնգուշ, Տիգրանակերտ եւ վերջապէս՝ Մալաթիա: Եւ հոն է որ պատահած է ողբերգութիւնը:

Ա. Աշխարհամարտի բռնկումին հետեւանքով, հորս մեծ հորս ընտանիքէն երեք հոգի՝ երեք եղբայր, զինուորագրուած են

օսմանեան բանակին. անոնցմէ երկուքը սպաննուած են, մարմինները վերադարձուած են տուն, իսկ երրորդը խոյս տուած է ու հասած՝ Տերսիմ: Մեծ հայրս՝ Ասատուր, զգացած է վաղահաս փոթորիկը, իր զաւակները՝ անչափահաս հայրս, երկու հօրեղբայրներս եւ հօրաքոյրս պահած է տան ձեղունին մէջ եւ թելադրած է, որ դուրս չգան, մինչեւ որ «քիրտ խալօ»ն գայ զիրենք առնելու:

Օր մը ետք, երեք ոստիկաններ եկած են եւ սպաննալիքներ տեղացնելով՝ մեծ հօրմէս պահանջած են փախստական եղբայրը: Զայրացած՝ մեծ հայրս սպաննած է ոստիկաններէն մէկը, իսկ միւսները զինք սպաննած են տեղն ու տեղը: Ապա մտած են տուն, խլած են մեծ մօրս զարդեղէնները եւ տան մէջ խողխողելով սպաննած են զայն:

Քանի մը օր ետք, Տերսիմէն կու գայ իր քիրտ բարեկամը՝ խալօ կոչեցեալը, եւ ձայն տալով եւ ինքզինք ճանչցնելով՝ ձեղունէն վար կը բերէ չորս մանուկներն ու պատանիները, զանոնք կը տանի Տերսիմ: Հօրաքոյրս, որ աւելի խելահաս էր ողբերգութեան օրերուն, խելակորոյս վիճակի մէջ կ'իյնայ:

Ատեն մը ետք, փրկուողները կը վերադառնան Մալաթիա, կը սկսին յաճախել կառավարական դպրոց մը: Հօրեղբայրս՝ Սիմոնը, որ հասած էր պատանութեան սեմին, օր մը կոիւի կը բռնուի գայմագամին տղուն հետ, որ զինք *կեաւոր* կոչած էր: Կառավարիչը գիտէր, թէ հօրեղբայրս ուրոն գաւակն էր...: Տեսնելով, որ ընտանիքը մնայուն վտանգի եւ վարկաբեկումի տակ է, Սիմոն հօրեղբայրս կ'որոշէ հեռանալ Թուրքիայէն, ի վերջոյ հաստատուելու համար Հալէպ, իսկ հայրս կը հաստատուի Ամուտա, Գամիշլիի մօտակայ փոքր

քաղաք մը, ուր ծնած եմ ես. ապա, տեղափոխուած ենք Գամիշլի, ուր անցուցած եմ մանկութիւնս եւ պատանութեան տարիներս:

Ինչպէս ըսի, այս մանրամասնութիւնները քաղած եմ եւ քով-քովի բերած՝ ընտանեկան հարազատներէ եւ մալաթիացի ծանօթներէ: Մեծ հօրս ընտանիքին ողբերգութիւնը մէջս աճած է տարիքիս հետ, անոր արձագանգներուն էր որ կ'ակնարկէիր հարցումիդ մէջ:

— *Սուրիոյ Գամիշլի քաղաքէն գալով՝ գրական առաջին փորձերդ խմորուեցան Սիփիոք-Գարունի եւ Պօղոս Մասպեանի կազմած երիտասարդ գրողներու խումբակին մէջ: Անոնք ինչ ազդեցութիւն ունեցան կազմաւորմանդ վրայ: Խմբակային աշխարանքի այս հանգրուանը, իր առաւելութիւններով եւ անպարեհութիւններով, ինչքան օգրակար կը գրնես երիտասարդներու համար:*

— Հարցումդ բազմաթիւ խաւեր ունի:

Նախ խօսիմ *Սիփիոք-Գարուն*ին մասին: Հոն, Սիմոն Սիմոնեանի շուրջ խումբուած էին քանի մը տաղանդաւոր երիտասարդներ եւ երիտասարդուհիներ: Յիշեմ զոնէ Վեհանուշ Թեքեանը, Երուանդ Քոչունեանը, որոնց հետ շուտով մտերմութիւն մը ստեղծուեցաւ: Մեր գրածները կ'ընթերցէինք, որոշ քննարկում կ'ընէինք: Աշխատանքիս բերումով, յաճախ կը ստիպուէի բացակայիլ հանդիպումներէն, կը բաւականանայի գրածներս խմբագիրին յանձնելով կամ սահմանափակ զրոյցներով: Սիմոնեանի քաջալերանքով էր որ գրածներս մէկտեղեցի առաջին հատորներու մէջ: Երախտագիտութեամբ պէտք է յիշեմ, որ առաջինը՝ *Կէտերը* լոյս տեսաւ Մալա-

թիոյ հայրենակցական միութեան մեկենասութեամբ, իսկ երկրորդը՝ *Արեւազարը* Սիւննեանի ջանքերով:

Աւելի ուշ, միացայ *Բագինին* շուրջ խըմբուած երիտասարդ գրողներուն: Անոնց մեծ մասը Պօղոս Մնասեանի նախկին աշակերտներն էին: Խմբակը 18 գրողներէ կազմուած էր. հոն էին Նազօ Պերպերեանը, Սարգիս Կիրակոսեանը, դուն՝ Յարութ Պերպերեան, Նազ Տէր Սարգիսեանը, Էլօ Սարաճեանը, Վահան Զանոյեանը, Ազնի Գարալէքեանը, Քնար Ճինպաշեանը եւ ուրիշներ: Հոն ալ միատեղ ընթերցումներ կ'ընէինք եւ կը քննարկէինք մեր գրածները, սակայն հոն աշխատանքը որոշ տարբերութիւն ունէր: Կրնամ ըսել, որ գրականութեան համալսարանական դասընթացքներու բնոյթ ունէին մեր հանդիպումները: Մեր գրածները բաժնեկցելու կողքին, կը կարդայինք գիրքեր կամ ճշդուած հատուածներ, միասնաբար քննարկում կ'ընէինք, կը վերլուծէինք: Այս բոլորին վարիչն էր Պ. Մնասեան, որ գրականութիւն մշակելու տաղանդ ունեցողներուն մղում կու տար գրելու: Այդ խմբակին աշխատանքները կը յիշեմ երանութեամբ եւ երախտագիտութեամբ:

Քանի կը խօսիմ *Բագինին* մասին, որուն աշխատակցութիւնս եղաւ երկու փուլով (շրջան մը, օրուան աշխատանքիս եւ անձնական այլ որոշ պատճառներով հարկադրուած էի աշխատակցութիւնս դադրեցնելու), կ'ուզեմ միջանկեալ արձանագրել անձնական յուշ մը, որ հաւանաբար հետաքրքրէ ընթերցողդ:

Բագինին հետ ծանօթացումս եւ առաջին «կապս» եղաւ 1960ականներու սկիզբը: Գամիլիի մէջ միջնակարգի աշակերտ էի: Հոն ունէինք ուսուցիչներ, որոնք բառին

ամբողջական եւ ամենէն համապարփակ իմաստով հայեցի դաստիարակութիւն կու տային մեզի: Սորվեցանք մեր պատմութիւնը, անցեալի եւ նորագոյն սխալի էջերը, ծանօթացանք գրողներու եւ բանաստեղծներու: Գիրք կարդալը, բանաստեղծութիւն սորվիլն ու գրելը ընթացիկ պարտականութիւններ էին: Այդ բոլորը կ'ընէինք ոչ պարտադրաբար, այլ սիրելով, որովհետեւ մեր ուսուցիչները դասը սորվեցնելէ առաջ, դասանիւթերը սիրել տուած էին մեզի: Հոն էր որ առաջին քաջալերանքներս ստացած եմ չափածոյ բանաստեղծութիւն գրելու: Երախտագիտութեամբ կը յիշեմ մեր ուսուցիչներէն Յակոբ Մկրտիչեանը: Տարուան ընթացքին հանդիսութիւններու համար բանաստեղծութիւններ կը սորվէինք ու կ'արտասանէինք: Գամիլիին ունէր մեծ թիւով քիւրտ բնակիչներ, հայերս ալ բնականաբար սորված էինք քրտերէն եւ կը խօսէինք սահուն կերպով, այնքան մը, որ տարի մը, իբրեւ շարադրութեան պարտականութիւն, Ժագ Ս. Յակոբեանի «Մենք» բանաստեղծութիւնը (սոր տարածում գտած էր) թարգմանեցի քրտերէնի... (այստեղ կ'արտասանէ քանի մը տող):

Այդ օրերուն էր որ դասընկերներէս մէկը, Հալեպ այցելութենէ մը Գամիլի վերադարձին, ականջիս փսփսաց, որ Դաշնակցութիւնը որոշած է Պէրթութի մէջ լոյս ընծայել գրական թերթ մը, որ կը կոչուի *Բագին*: Հետը բերած էր առաջին թիւերէն օրինակներ: Նմանապէս փսփսուքով ատելցուց, որ թերթին պատասխանատուն էր Կարօ Սատունին, որ մեզի՝ պատանիներուս համար, Մալխասի *Զարթօնք*ին Թօփալ Սատանան էր: Կրնամ երեւակայել մեր զգացումները, յուզումը: Թօփալ Սատանայ-Սատունին էր գրական սպասուած թեր-

թին պատասխանատու խմբագիրը...: Անկէ ետք, հասնող թիւերը կը խլէինք ձեռքէ-ձեռք, ու այսպէսով, առաջին բարեկամութիւնս կամրջուեցաւ *Բազին*ին հետ:

Վերադառնալով հարցումիդ վերջին բաժինին. տուած բացատրութիւններէս մեկնելով, կ'ուզեմ շեշտել, որ թէ՛ Սիմոնեանի եւ թէ՛ Մնասպեանի շուրջ խմբուած գրողներուն տարած աշխատանքը շատ կարեւոր գործ էր, վստահ եմ բոլոր մասնակիցներն ալ մեծապէս օգտուած են այդ հանդիպումներէն, որոնք նպաստած են գրողներու հասունացման: Այսօր նման աշխատանք տանող չկայ, գոնէ Սփիւռքի մէջ ծանօթ չեմ, թէ մէկը արդեօք նման աշխատանք կը կատարէ: Գիտեմ, որ կարգ մը գրական յաւելումներ կան հոս-հոն, սակայն թէ՛ յիշեալ խմբակներուն պէս աշխատանքային հանդիպումներ կ'ըլլան, եւ եթէ կ'ըլլան, ինչ բնոյթով՝ ծանօթ չեմ:

Հարցումդ ինծի կը յուշէ այլ բաներ, որոնք նմանապէս օգտակար եղած են ինծի եւ սերնդակիցներուս, թէ՛ եւ անմիջականօրէն աղերս չունին հարցումիդ հետ:

1970ականներու սկիզբները, ուսուցիչ էի Նոր Սիւ թաղի ազգային Աքսոր Գասարճեան վարժարանին մէջ: Այդ տարին, 1970-71 ուսումնական տարեշրջանին, Ազգային Առաջնորդարանի Ուսումնական Խորհուրդը կազմակերպած էր ամառնային դասընթացք մը, հիմնականին մէջ հայերէնով ասանդոտող դասասնիւթերու ուսուցիչներուն համար: Ես թուաբանութիւն կը դասաւանդէի, սակայն մեր դպրոցին տնօրէնը՝ Անդրանիկ Ուրֆալեան, յանձնարարեց, որ ես ալ հետեւիմ այդ դասընթացքներուն: Դասաւանդողներն ու աշխատանքը վարողներն էին համալսարաններու մէջ գրականագէտ եւ պատմագէտ ծանօթ

դասախօսներ, ինչպէս Երուանդ Քասունի, Լեւոն Վարդան՝ Հայկազեան քոլէճէն: Գիտեմ, որ հիմա ալ ուսուցիչներու վերապատրաստութեան հանդիպումներ կը կազմակերպուին որոշ տեղեր, սակայն այդ դասընթացքը տարբեր բնոյթ ունէր եւ զգացած եմ անոր օգտակարութիւնը:

Իսկ նախորդ հարցումներէդ մէկուն՝ *Բազին*ին հետ կապիս եւ աշխատակցութեանս մասին, ընեմ կարեւոր յաւելում մը: Նոյն տնօրէնիս՝ Ա. Ուրֆալեանի քաջակերանքով էր որ այդ տարիներուն մղուեցայ *Բազին*ին աշխատակցութեան: Ան էր, որ օր մը ինծի թելադրեց երթալ *Ազդակի* խմբագրատունը եւ ներկայանալ Պօղոս Մնասպեանին, որ մաս կը կազմէր օրաթերթին խմբագրական կազմին: Աշխատակցութեանս առաջին փուլը տեւեց քանի մը տարի, յետոյ, ինչպէս յիշեցի, պահ մը «հարկադիր ամուսնալուծում» մը պատահեցաւ, իսկ աւելի ուշ, 70ականներու վերջերուն, այս անգամ՝ Սարգիս Զէյթլեանի քաջակերանքով եւ մղումով, վերադաձայ *Բազին* եւ վերսկսայ աշխատակցութիւնս: Չեմ ուզեր այլ մանրամասնութիւններով երկարել ու ծանրաբեռնել յուշերու այս բաժինը:

— Հայ թէ օրար հեղինակներէ առաւելաբար որոնք ազդած են գրականութեանդ վրայ:

— Շատ դժուար հարցում է. դժուարութեան պատճառներէն մէկն ալ... առողջական այժմու վիճակս է, որ չ'արտօներ բոլոր ուզած բաներս յիշել: Ուրեմն, բաւականաւամ յիշելով քանի մը անուն:

Օտար գրողներէն՝ սկսիմ արաբ բանաստեղծով մը (անունը չեմ յիշեր այս պահուն), որուն մէկ բանաստեղծութիւնը տեղ գտած էր մեր դասագիրքին մէջ, զայն սոր-

ված էինք *սրբվէի* քննութեան համար, ունէր «Մաթար, մաթար, մաթար» (անձրեւ, անձրեւ, անձրեւ) տողերը, որոնք դասականօրէն մէկ տողի վրայ չէին արձանագրուած, այլ տակ-տակի տողերով, ստեղծելով շարժում մը, ձեացնելով անձրեւին տեղալը: Արաք գրողներէն պէտք է յիշեմ ժրպարան Խալիլ ժրպարանը, Միխայէլ Նալիմէն, քանի մը պաղեստինցի ակնառու գրողներ, որոնց թէ՛ գրած ձեւը եւ թէ՛ խորքը, անջրպետային տարածքները խորապէս տպաւորած են զիս: Արեւմտեան-միջազգային գրականութեան աշխարհէն ալ կրնամ յիշել քանի մը դասական եւ այլ գրողներ (պիտի ներես, անունները չեմ յիշեր նոյն պատճառով), իսկ մեր գրականութենէն... Ո՞ր մէկը թուեմ: Աբովեանը, Մկրտիչ Պէշկեթաշեանը, Ռաֆֆին, Մեծարեանը, Թումանեանը, Տէրեանը, Սիամանյանը, Վարուժանը, Չարեանը, Սեւակը, Սահեանն ու Դաթեանը, Դառայեանը...: Անկարելի է նախասիրութիւն ընել, որովհետեւ իւրաքանչիւրը աշխարհ մըն է, մէկ մասնիկը մեր տիեզերքին, որ շունչ ու ոգի տուած է մեզի, նոյնը պիտի շարունակել ընել սերունդէ-սերունդ:

— **Առաջին շրջանի քննասրբութիւններու մէջ քնարական շունչով քննասրբութիւններու կը հանդիպինք, ինչպէս 1971-ին լոյս տեսած Կէտեր հայրորին մէջ «Թէ՛ գլխահակ, թէ՛ ինձմէ՛ վեր ...» քերթուածը, որ սիրոյ մէկ նուրբ պարկերացումը կու տար: Նոյնիսկ նման, ոչ երկար, քննասրբութիւններու շարք մը կայ Բագին ամսագրի թիւերուն մէջ, որոնք հայրորներու մէջ չեն անցած: Արկէ՛ երկու տարի ետք, 1973ին լոյս տեսած Արեւագալ հայրորովդ արդէն դիցազներգական շունչով, անելի**

երկար քննասրբութիւններ կը սկսիս գրել: Այս անցումը կամ նախասիրութիւնը ինչպէ՛ս կը բացատրես:

— Խօսիմ առաւելաբար, քու բառերովդ՝ «անցում»ին մասին:

Եթէ յիշեմ երկու անուն, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունեցած են վրաս, արդէն, կը կարծեմ, բառական բան ըսած կ'ըլլամ: Կարօ Սասունի եւ Սիմոն Սիմոնեան: Երկուքն ալ սասունցի, երկուքն ալ հերոսական Սասունով շնչող եւ շուրջինները համակող հրականներ: Անոնց գրականութեան ծանօթ եղողը, վստահ եմ, յաւելեալ լուսաբանութեան պէտք չունի:

Երկրորդ փուլը, որուն կ'ակնարկես՝ ըսելով, որ հոն կայ դիցազներգական շունչ, հիմա, որ ժամանակի որոշ հետաւորութենէ կը դիտեմ այդ ժամանակները եւ ինքզինքս, կրնամ յիշել նաեւ այլ ազդակներ: Այդ տարիներուն էր որ մեր Դատի հետապնդման գործերը մտան նոր փուլի մէջ, իսկ անելի ուշ, եկան Արցախեան Պայքարի եւ ազատամարտի փուլերը: Ըսեմ միայն այսքանը, որ չեմ կրցած ինքզինքս, ուրեմն նաեւ գրածս տեսնել այդ մթնոլորտէն տարբեր ոլորտներու մէջ:

— **Շուրջ քսան տարուան ժամանակային բաց մը կայ երկրորդ եւ երրորդ հայրորներու միջեւ, որ խորհրդանշականօրէն կը կոչուի Վեր-ա-դարձ: Ինչո՞ւ այս երկար լռութիւնը. ինչ պատահեցաւ այս շրջանին:**

— Հոս ալ կրնամ երկու բառով բացատրել երկար ընդմիջումը. Լիբանանի «քաղաքացիական պատերազմ» եւ երկրէ երկիր տեղափոխութիւն: Քիչ մը մանրամասնեմ:

Երբ 1975ին Լիբանանի մէջ պայթեցան քաղաքացիական պատերազմ կոչուած բախումները, ինչպէս երկրի ամբողջ տա-

րածքին, նոյնպէս ալ հայկական մեր շրջաններուն ու թաղամասերուն մէջ ստեղծուեցան աննախընթաց վիճակներ, կացութիւններ, որոնք կեանքը դուրս բերին բնականոն հունէն: Բնականաբար ո՛չ ոք կրնար նախատեսել, թէ որքան պիտի երկարէր այդ ահաւոր փուլը:

Մեր շրջաններուն մէջ ալ, Արեւմտեան Պէյրութ եւ Արեւելեան շրջաններ՝ Էշրեֆիէն, Պուրճ Համուտէն մինչեւ Անթիլիաս, Ֆանար եւ այլուր, ստեղծուեցան ապահովութեան պահպանման հրամայականներ: Մեր երիտասարդութիւնը այլեւս միայն չէր երգեր «եարի փոխան զէնք եմ գրկել», այլ ամէն թաղ ու շրջան ունէր զէնք գրկող իր պահակները: Ես, ու ինծի պէս շատեր, չէինք կրնար անտարբեր մնալ, «տունը նստիլ» եւ սպասել, որ խաղաղ ու նպաստաւոր պայմանները վերադառնան:

Պատմութեան անցած այդ օրերը ծանօթ են բոլորին: Բոլոր զինուորագրեալներուն պէս, ես ալ գացի հոն, ուր մեր պատասխանատու ղեկավարները առաքեցին մեզ: Սկզբնական շրջանին, Ճեմարանը, Արա Երեւանեան ակումբը (Արեւմտեան գօտիին մէջ) եւ Հայկազեան քոլէճը եղան մեր ժամադրավայրերը: Աւելի ուշ, Պուրճ Համուտէն մինչեւ բնակավայրիս՝ Ֆանարի շրջանները եղան իրերայաջորդ ժամադրավայրեր: Ստեղծուած պայմաններուն մէջ, թողթն ու գրիչը իրենց տեղը զիջեցան օրուան պարտադրանքներուն:

Քանի մը տարի ետք, երբ տեղափոխուեցայ Միացեալ Նահանգներ, ինկալ

նոր հարկադրանքներու տակ: Պէյրութէն հեռանալէ առաջ, արդէն կազմած էի ընտանիք, որ Լոս Անճելըսի մէջ հետեւեցաւ «աճեցէք եւ բազմացէք» պատգամին: Կար ընտանիքին հոգատարութեան հարցը, կային նոր երկրին ծանօթանալու եւ յարմարելու հարցերը, սկզբնական տարիներուն՝ ուսուցչական ասպարէզիս պարտադրած հեւքը, որ չէր նմաներ լիբանանեանին պայմաններուն, իսկ այս բոլորին կողքին՝ համալսարանական ուսման վերադառնալու մղումը:

Այդ տարիներուն, այս եւ նման պայմաններու բերումով, բնականաբար չէի կրնար գրել նախկինին պէս: Խմորումները կային, սակայն գանոնք բիրեղացնելու եւ թողթին յանձնելու, անոնց վրայ աշխատելու պայմանները կը պակսէին: Այսուհանդերձ, երբ «վերադարձ»այ, պուրճ-համուտեան եւ յետագայ փորձառութիւններս ու ապրումներս տեղ գտան յաջորդ գիրքերուս մէջ:

(Այսօրեղ կ'ընդհատուի հարցազրոյցը, որ արձանագրուեցաւ մէկէ աւելի «նիսրերով», հանդիպումներով: Պարճաւոր՝ Խորովին առողջական վիճակն էր, որ արագ շիջումի տարաւ զինք եւ առաւօր մըն ալ, ան հրաժեշտ տուաւ աշխարհին, կիսաւարտ ձգելով ո՛չ միայն այս զրոյցը, այլ նաեւ իր նորագոյն էջերը... (Մարգիս Մահսերէճեան):

ԽՈՍՐՈՎ ԱՍՈՅԵԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ԲԱՆԱՍՏԵՂՃՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Այս մեկը բանաստեղծին քերթողական աշխատանքի վերլուծումը չէ, այդ մեկը անցեալին կատարած եմ *Ազդակ* եւ *Սասարեզ* օրաթերթերու էջերուն՝ փոքր փոփոխություններով, եւ չեմ ուզեր ինքզինքս կրկնել (1): Ասոնք Խոսրով Ասոյեանի վերջին շրջանի աշխատանքները կամ փորձերն են՝ երբեմն ամբողջական, երբեմն պատահական եւ երբեմն այնչափ գործին տարբերակները, որոնք բանաստեղծին կողմէ վերջնական ձեւաորումի չեն ենթարկուած:

2021ի հոկտեմբերին հանդիպած էի իրեն, Երեւանի մէջ, ուր եկած էր ընտանիքին հետ վերջին անգամ քանի մը օրով Արցախ այցելելու եւ հանդիպելու իր զէնքի ընկերներուն: Ճիշդ է որ շուրջ տարի մը առաջ առանձին եղած էր այնտեղ, սակայն անդրադառնալով իր առողջութեան արագ քայքայման՝ կարծես մնաք բարովի այցելութիւն մըն էր կատարուածը: Տակաւին ամբողջովին չէր պարպուած Արցախը եւ այդ օրերուն անկարելի էր պատկերացնել անոր ամբողջական կորուստը, սակայն քառասունչորսօրեայ պատերազմին մարդկային թէ՛ նիւթական կորուստները, մասնաւորաբար Շուշիի, Հադրութի եւ նման կենսական շրջաններու յանձնումը շատ ծանր կը կշռէր բոլորիս վրայ: Խոսրովը, անկախ առողջական լուրջ հարցերէն, մասնաւորաբար կը տատապէր ձեռքի մատներուն վրայ հակակշիռ բանեցնելուն դժուարութենէն: Իսկապէս դժուար էր պատկերացնել Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի ընթացքին Ֆանարէն Պուրճ Համուտ եւ Պէյրութ հայկական թաղերու ինքնապաշտպանութեան ծառայած եւ 1993ին շրջան մը, Արցախի մէջ, ճակատի վրայ պատասխանատուութիւններ ստանձնած Խոսրովը այսպէս: Հաղորդակցութեան դժուարութիւններէն մէկն այլ էր, որ ձայնը կը տկարանար եւ դժուար կ'ըլլար հետեւիլ իր խօսակցութեան, զինք անելի հանգիստ զգացնելու համար՝ իրեն կ'ըսէի, որ խողովինս տկարացած է, նոյնիսկ օժանդակ խողովան սարքը օգուտ չունի շրջակայ աղմուկին մէջ:

Նկատի ունենալով որ իր գործերէն գոնէ չորսը կապ ունէին Արցախեան փորձառութեան հետ՝ ծրագրեցինք զանոնք մէկ հատորի մէջ ամփոփել, մանաւանդ որ վերջին իրադարձութիւններու լոյսին տակ, այս առնչութեամբ նոր բանաստեղծութիւններու վրայ կ'աշխատէր: Այլ տարբերակ մը եւս քննարկուեցաւ՝ իր ամբողջական գործերու հրատարակութիւնը, որովհետեւ ատենին, եօթը հատորներէն անկախ, մասնաւորաբար *Բազին* ամսագրի էջերուն, շահեկան բանաստեղծութիւններ լոյս տեսած էին իրմէ:

Անելի ուշ, *Բազին* պարբերաթերթի տասը հարցում հարցազրոյցներու ծիրին մէջ նման շարք մը պատրաստեցի եւ դրկեցի իրեն, եւ քանի դժուարութիւն ունէր գրելու,

խնդրեցի մեր սիրելի հասարակաց բարեկամն՝ Սարգիս Մահսերէճեանն, որ իր պատասխանները արձանագրէ: Հարցումներու պատրաստութիւնը շատ անելի դիրքին էր անշուշտ, քան անոնց պատասխաններուն արձանագրումը: Ինչ որ Սարգիս Մահսերէճեան կը վկայէ, երբեմն Խոսրովին ձայնը այնքան կը տկարանար, որ գրեթէ անլսելի կը դառնար, եւ երբ մեր բարեկամը կը փորձէր կրկնել տալ պատասխանը՝ նշելով ձայնին տկարացումը, բանաստեղծը կը յուզուէր: Առաւել, Խոսրովը երբեմն կը մոռնար իր սիրած հեղինակներուն անուններն իսկ (2): Այսպէս կարելի եղած էր հինգ հարցումներու պատասխանները ապահովել, զորս կը հրատարակուին այստեղ: Խոսրովի մահէն ետք, ընտանիքին հաւանութեամբ, Ս. Մահսերէճեան հաւաքած էր այն թղթիկները, որոնց վրայ գրած էր հեղինակը եւ զանոնք կարելի հարազատութեամբ վերարտադրած: Բարեբախտութիւն է նաեւ այն պարագան, որ Խոսրովը յաճախ ինծի կամ Սարգիսին կը սիրէր կարդալ գրածները եւ կարծիք կ'ուզէր, իր նախորդ հատորին առնչուած ձեռագիր շարք մը ունիւմ, զոր դրկած է, որպէսզի կարծիքս յայտնեմ ու թելադրանքներ կատարեմ այդ գծով, այնպէս որ ես ու Սարգիս Մահսերէճեանը ծանօթ ենք իր մտածողութեան եւ այս մէկը ես նպաստած է աշխատանքին: Բնականաբար դժուար է ճշդել, թէ կարգ մը գործեր առանձին բանաստեղծութիւններ են, թէ շարքի մը տարբեր բաժինները եւ ինչ հետեւողականութեամբ պէտք է դասաւորել զանոնք: Սակայն ինչպէս *Չայնը*, *Հագրոն*, *Կանչը*, *Մենք ենք մեր սարերը* հատորներու պարագային, հոս ես կը տեսնենք որ Արցախեան տագնապը եւ վերոնշեալ շրջաններու կորուստը մտասելետում, յաճախանք դարձած է Ասոյեանի համար:

Վերոյիշեալ հատորներուն, նոյնիսկ *Վերադարձի* կարգ մը բանաստեղծութիւններուն մէջ, ճիշդ է որ Տեղասպանութիւն-անցեալ, Միջին Արեւելք, յատկապէս՝ Լիբանանի քաղաքացիական կռիւներ, Արեւելք-Միացեալ Նահանգներ եւ Արցախ շրջագիծին մէջ կը ծաւալէին, սակայն Արցախը առանցքային կեդրոնացում ունէր, եւ բանաստեղծը նոյնիսկ քառասունչորսօրեայ պատերազմէն առաջ կը տագնապէր անոր շուրջ եղած բանակցութիւններով, իրենց թիկունքէն զարնուած Ռաֆօներու ողբերգութեամբ (*«Ռաֆօ/ Մերուծն եմ, / Արթնցի՛ր, / կը ծախեն րունը»*, *Կանչը*, էջ 35): Իսկ քանի մը էջ առաջ, Արցախի շուրջ սակարկումը բանաստեղծը նմանցուցած է Անին ծախելու, անհանդուրժողութեամբ: Ճիշդ է որ *Մենք ենք մեր սարերը* հատորի սկզբնաւորութեան բանաստեղծը կ'ըսէ պէտք է հաւաքեմ վերքերս, յուշերս, երգերս, թողթերս, գիրքերս, օրերս, խոհերս *«որ իմն չեն այլեւս / ու երթամ»*, սակայն կը տեսնենք որ իրաքանչիւր նշում՝ նոր բանաստեղծութեան առաջին տողը կը դառնայ եւ «իմն չեն» անելի շատ կը վերաբերի այլեւս իր ընթերցողին կամ հայ հաւաքականութեան:

Ինչ որ այս անտիպներուն պարագային կարելի չէր ամբողջովին վերարտադրել՝ բանաստեղծական տողերու կառոյցն էր: Տեղ-տեղ ձեռագիրներուն վրայ տեսանելի են անոնք, սակայն հատուածներ կամ պատահիկներ ըլլալով, չենք գիտեր թէ վերջնական ինչ ձեւ կրնային առնել: Այսպէս, Խոսրով յաճախ կը սիրէր կտրատել տողերը կամ բառերը առանձին ձեւերով շարել: Ով որ ծանօթ է իր նախորդ հատորներուն՝ անմիջապէս կրնայ հասկնալ ինչ որ կը դիտարկեմ: Երկու օրինակ նշելով այստեղ.

կ'անջարուին
տողերս
կը կիսեմ զանոնք
տող
սո
տող

(Մենք ենք մեր սարերը, էջ 46):

Կամ՝

կ'իյնայ
կաղնին
Մուսի լանջերուն
Սարասնդի
կապոյտ
էջը
կը բզկտուի
Թաթառը
կը փրփրի
կը յորդին
ջուրերը
սփերը
կ'օծուին

արինով
մասունքներով
հայդուկներուն

(Մենք ենք մեր սարերը, էջ 21):

Բարեբախտաբար, հիմնականօրէն այդ թղթիկներուն վրայ իսկ բառական յստակ են տողային բաժանումները:

Այս բանաստեղծութիւններուն մէջ, գլխաւորաբար ուղղուած Պապիկ ու Մամիկի Պապիկին, երբեմն ժողովրդային կամ յեղափոխական երգի մէկ տողի յղումով նոր գործ մը կը կառուցուի՝ կարօտի, ափսոսանքի, զայրոյթի կամ կորստեան ցափ ապրումներ արձանագրելով, երբեմն յիշողութենէն ծլած արարք մը տեղ կը գտնէ այնտեղ, այլուր քաղաքական կեցուածքներու հանդէպ բանաստեղծին ցասումը կը դրսեւորուի: Բոլոր պարագաներուն ալ՝ հեղինակին անկեղծ ձայնն է որ կը բնորոշէ արարումը: Կը կարծեն որ այս գործերը կարդալով, Արցախի, հայրենիքի գծով, բնական, կենդանի զրոյց մը կը զարգանայ ընթերցողին եւ Խոսրով Ասոյեանի միջեւ:

Ամէն պարագայի, բանաստեղծին մահէն ետք, Ս. Մահսերէճեան եւ Վեհանյշ Թեքեան իրենց յօդուածներով կենդանի դիմանկարը տուին Խոսրով Ասոյեանի:

ՅՂՈՒՄՆԵՐ.

1.- «Խոսքով Ասոյեան եւ յանձնառու հայ մարդուն տագնապը», *Ազդակ* 2019, Մարտ 16-ի թիով:

2.- Տեսնել Խ. Ասոյեանի հարցազրոյցը:

3.- Սարգիս Մահսերեճեան, Խոսքով Ասոյեանի մահէն ետք, գեղեցիկ յօդուած մը գրած է հայ մամուլին մէջ, ուր կենդանի կերպով կը տեսնենք Խոսքով Ասոյեան բանաստեղծ-մարդը: Վեհանոյշ Թեքեան. «Խոսքով Ասոյեանի ասքը», *Հայրենիք*, 7 Ապրիլ, 2022:

ԱՆՏԻՊ ԲԱՆԱՍՏԵՂՃՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԽՈՍՐՈՎ ԱՍՈՅԵԱՆ

Վերադարձի
ճամբու վրայ ենք
Ես ու դու

Վայրէջքի
ճամբու վրայ ենք
Ես ու դու

Աչքերնիս հողին յառած
Նահանջի
Ճամբու վրայ ենք

Ես ու դու:

Աշուն է, Պապիկ
աշուն է չոր, թունաւորուած
ականահար վերքերով հին
չդարմանուող

Ափին քնատ
կողին
Մինեաց սարեր դաշունահար
Հայու վարքով, արտօնութեամբ
թունաւոր
արահետի կողերուն
մանուկ որբեր
չդադարող արցունքով
կը սպասեն վերադարձը
իրենց թաղին, իրենց տան

Մշուշի հին ծալքերէն
կը հոսին բառեր կիսահաստ

«Զարթի՛ր, որդեա՛կ յուշ բեր վե՛ր կաց,
Պատերազմի փողն հնչեց...»
կը նային տղաքը
կը բերեն
թֆանքը
ֆշանքը

«Ձայն տուր ով ֆետա...»

Կը ներես, Պապիկ,
Քատորդ դար
անվերադարձ յիշատակներ
յիշատակներ կանաչաբոյր
դէմքեր խանդավառ
Նուիրուեցան, լքուեցան
պղծուեցան, յօշոտուեցան
մայրավանքեր պղծուեցան

Հայուն չէ
Քարվանատը,
Հաղբութը
նուիրուեցան թուրքին
ազերիին

«Կռու՛նկ, ուստի՞ կու գաս
Ծառայ եմ ձայնիդ.
Կռունկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունին...»

Կը մօտենայ կռունկը թելերուն տակ
կ'անփոփէ Շուշին

Կը դիտէ Ամենափրկիչը
դարձեալ կիսաքանդ
թալանուած
աւերուած
պղծուած

Ոտքերը կը կրճատուին
կը մարին թելերը
կը թրջուին աչքերը
աչքերէն՝ արցունքին հետ
կը հոսին Կարսն ու Անին

Լենին պապուկին մատներուն թրքացուած՝
Կը հետեւին Սուրմալուն...

Կռնակ
թռչիմ քեզի հետ
գլուխս պահեմ թելերուդ տակ
կառչիմ թելերուդ
վերադառնանք
Հայրենիք (...)

Մշուշ է, Պապիկ
մշուշ
կը խորանան վերքերը
լեռնականջերը
կը փշրուին
կը յօշոտուին
երգեր վտարուած
վիրատր զինուոր
կ'որոնեն շրթները
բառերը շնչահեղձ, շուարած

Պապիկ
տղաքը սուրբ հայու հոգով
պասկուած

վաղը կու գան
հայայոյս յոյսով օծուած
համբուրելու կրկին հայու հողը

Պապիկ, Տատիկ
կռունկն է Կոմիտասին
հին լուրեր կտուցին
կը շրջի
շրթներէն կը ծորին
խապրիկներ հին
թրքական ֆութպոլի խաղով գինովցած
ղեկերը մեր հին

թուրքը հրաւիրեցին
վայելելու Երեւանը
Ապրիլ 24ին

վայելեցին ու անցան
ձախողեցան
փոխանցեցին
ղեկերուն նոր
որոնք մոռցած հիները
կ'երթան նոյն ճամբով
հին ճամբան
չհասած ասարտին...
նորը թուրքի լաճին ձեռնտու
կը թաւալի օրն ի բուն
նորերը կը յանձնեն

Շուշին,

Հադրութը

Քարվաճառը

«հայկական չեն»

Պէտք է յանձնել Տիգրանաշէնը

(...)

յանձնել

յանձնել

յանձնուեցան

նվ է

նր է հայը

Թուրքի լաճը
կը շարունակէ յոխորտալ.
«Ես յանձնեցի
Սինեաց սարերը
Կապանը...»
վաղը թուրք եղբօր հետ
Մեղրին...
ու աշխարհով տօնախմբեն
«եղբայր դարձան
Հայաստան, Թուրքիա...»
(...)
կը փնտռեն «նեմեսիս»ը
յաջորդները «նեմեսիս»ին
թուրք
նոր լաճը պարզեատրելու...

Մշուշ է, մշուշ
տխուր է
Երեւան դարձած
Երեւան դարձած
Էրեբունին
Անին կողոպտուող, մոռցուած
կը փնտռէ
Էջերը լքուած Կարսի
կը թրջուին աչքերը
ալիքները կը բզկտեն
շրթները
Էջերը մոռցուած
կը դարձուին
կը շրջուին
արեւելեան կողմը Մասիսին
Բաղրամեանը
կը հաւաքէ ստուերները
շուրջը դեգերող
(...) աչքով կը կանչէ
ո՛ր է քոչարին

ստուերները կը խտանան
ու զարմանքով կը կրկնեն
ինչո՞ւ, ինչո՞ւ քոչարին...

Հազարաւոր նահատակներ
դէռ չհիստուած
շիրին հազած
կը դիտեն զինք
ափսոսանքով
ժպիտներով արինաքամ...

Կը ջլատուի
կը նօսրանայ մշուշը
կը հեռանայ ականայ
կը յառաջանայ մառախուղը
կը շոյէ լանջերը
արցունքոտ
կը յուշագրէ
կը հաւաքէ
յուշերը հին
կը խնկարկէ
աչքերուն մէջ
անձաներուն
կը յուսադրէ վերադարձը
ոգին հայուն
մեղեդին Շուշիէն
յոյս կը կաթի
յուշ կը խնկայ
կը սպասէ
վերադարձը հայուն
Հադրութը
տարածքները միւս
յափշտակուած
կալանաւոր
կը սպասեն շարքի...
«Շուշին հայկական չէ»

Կը կրկնեն ձայները օտարացուած
հեռատեսիլի պաստառէն

Կը ներես, Տատիկ
կը ներես, Պապի՛կ
Շուշիի վաշտին տղաքը
կեանք չտեսած, եար չտեսած
օր չտեսած տղաքը
եկան համբուրեցին ձեր հողը
գացին կռուի դաշտ
չվերադարձան
դարձան նահատակ
բազուկները պահեցին վեր
ու տղաքը նոր
բարեկամներ
հարազատներ
ու ընկերներ, մտերիմներ
երդուեցան
շարունակել երթն անոնց
ու միացան
Մարտունիի
Աշանի
Հադրութի...
Կազմեցին բանակ...

Շուշին, Պապի՛կ
նուիրուած
կը բզկտուի
կը պղծուի
թուրքին ծիծաղով
Ղազանչեցոց եկեղեցիին
յուշերը հին կը թափին
արցունքին հետ
փլատակուած շէնքերուն

Կը փնտոեն տղաքը վաշտին
որոնք կու գային
օրհնութիւններ աղերսելու
յետոյ քարը համբուրելու

Տղաքը գացին ու ալ չկան
յուշերն անոնց
յիշողութեան մէջ կծկուած
կը կառչին
փշրանքներու վերածուած
երագներուն
կու լան
Կը դողայ հողը հայրենի
նուիրուած թուրքին
«Իմ քայլ»ին թաշեայ
յեղափոխութեան գաղտնի
ափսէով ջարդուած

Լեռ Ասմասր - 135¹

ՄԱՐԴԿԱՅՆԱՊԱՇՏԸ՝ ԿՌԱՔԱՆԴ, ԱՍՏՈՒԱՃԱՍՊԱՅ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐՔՃԵԱՆ

Լեռկամասրեան մարդկայնապաշտութեան, հիւմանիզմին մասին խօսիլը՝ կրնայ հնչել փոխնփոխ իբր հասարակ տեղիք, կամ հակառակը՝ իբր յարակարծիք: Հասարակ տեղիք՝ եթէ բնութագրումը ընկալուի իբր դաժան վարչակարգի մը մէջ մարդու իրաւունքներուն՝ արժանատրութեան, տարրական ազատութիւններու պաշտպանի. յարակարծիք՝ եթէ մեծ երգիծաբանին մօտ շեշտել ուզուի նարկիսականութիւնը, երբեմն էլ անիշխանականութեան հակող անհատապաշտութիւնը, նաեւ տեղ-տեղ երեւցող ցնցիչ ոչնչապաշտութիւնը:

Յամենայն դէպս, երգիծաբանի վաստակին գլխաւոր corpus-ը կայացնող «Օրագիր»ը, բազմատասնեակ տարիներու վրայ սփռուած, լայն ու խոր հանքավայր է նիւթերու, հանածոներու, որոնք կ'արտօսեն ընթերցողին՝ տարուբերել իր դատումը՝ ընդմէջ մարդկային իրաւունքներու պաշտպանի էլ անիշխանականի-ոչնչապաշտի այդ բեւեռներուն: Ի վերջոյ անդրադառնալու համար, որ գոյգ այդ հակումները իրար կը չէզոքացնեն, կամ աւելի ճիշդ՝ իրար կը հակակշռեն—սոկրատեան տիպի բանապաշտութեան մը, մարդկայնապաշտութեան մը մէջ:

Հոս չ'առաջադրուի ձեռնարկել լեռկամասրեան մարդապաշտութեան քննարկումին այդքան ընդհանրական ծիրի մէջ: Այլ, իբր խորք առած այդ արդէն փորձուած աշխատանքը², հետագօտել մարդու էլ մարդկային արժէքներու լեռկամասրեան ընկալումը մասնաւոր երկի մը՝ «Քրիստոսի երկրորդ ծնունդը» թատերակին մէջէն³: Ուր վերոնշեալ յատկութիւնները կը ներկայանան երրորդ բնորոշ յատկութեան մը՝ անաստուածութեան միացուցիչ ծիրէն ներս:

* * *

«Քրիստոսի երկրորդ ծնունդը», ուրեմն, թատերակ է, ըստ հեղինակային ենթախորագրին՝ «Աստուածային կատակերգութիւն - երկու արարով, մէկ պատկերով»:

Նկատելի է անշուշտ ենթախորագիրին քովնտի ակնարկութիւնը՝ միջնադարեան նոյնանուն դասական երկին էլ անոր բանաստեղծ հեղինակին...: «Աստուածային», արդարեւ, քանի թատերակի գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ «երկինքի» մէջ, էլ կրնայ բնորոշուիլ տռամային, եթէ ոչ ողբերգական, տիրապետող շեշտադրումով, դիցա-երգիծական (héroi-comique) օժանդակ բայց կարեւոր շեշտի մը առընթեր, որ գործին մասնայատուկ՝ լեռկամասրեան բնորոշ կնիքը կու տայ:

Գործողության «երկինք»ը, յամենայն դեպս, առաջին իսկ տողերէն կը կորսնցնէ իր երկնայնութիւնը, երբ երգիծաբանը, «Պիէտի համար ի գուր [փնտրուել է երբ] մի ի-դէպ կին», կ'իմանայ որ «մի կին կայ Մարիամ Աստուածածին անունով, նա էլ երկընքումն է», եւ կը հարկադրուի բարձրանալ երկինք, որովհետեւ «համբառնալ միշտ հնարատր է»:

Հոս՝ անհրաժեշտ ճշդում մը.- Սկզբնական բացատրության մէջ, «երկինք համբառնալու» հնարատրութեան կողքին, երգիծաբանը՝ մոլորեցուցիչ չարաճճիութեամբ մը՝ **սխալ բանալի** կու տայ (անուշադիր) ընթերցողին: «Պիէտի նիւթը շօշափում է մեր ներկայ սոցիալական կեանքի ամենացատր կողմերից մէկը: Դա մեր ընտանիքն է [...] քա-

Փողոցում քահանայ տեսայ: Այնպէս հաստատուն քայլերով եկեղեցի էր գնում, կարծես իրօք Աստուած գոյութիւն ունի:

Մինչդեռ եկեղեցի, Կենտկում, Մարքսիզմ-լենինիզմի հնաստիտուտ եւ նման վիճելի հիմնարկներ գնալիս, նրանց տէրտէրները պէտք է տարակուսելի ընթացք առնեն, երբեմն ետ դառնան, ապա շարունակեն, ամէն նոր քայլին երկար ու բարակ դատեն ու եթէ հիմնարկի շենքին հասնելիս անգամ համոզուեն, որ սուտ հիմնարկ են մտնում, անմիջապէս ետ դառնան՝ ճշմարիտ գործին հետեւեն:

(Օրագիր, ապրիլ 1957)

նաքակրթութեան առաջընթացը չգոհացրեց մաքուր սրբակրօն ընտանիքի միւսիմալ պահանջները...»:

Անկարելի է չնկատել այցի քրթթումը, որ երգիծաբանը կ'ուղղէ իր թափանցուն ընթերցողին, երբ կը սպրդեցնէ «մաքուր», «սրբակրօն» ածականները, ապա՝ կին էակի հասցէին «մեղսոր», «սարսանայի գործակից» բնորոշումները: Ճիշդ է, երգիծաբանը յաճախ ձաղկած է խորհրդային կարգերու տակ բարքերու խաթարեալ վիճակը. ճիշդ է նաեւ,

որ իզական սեռին հանդէպ իր վերաբերումը գերծ չէ նախապաշարումէ, երկուութիւններէ: Բայց թատերակին ընթացքը, առաջին էջերէն արդէն, լրի կ'անջատուի այս մակարդակէն: Իր ամբողջ տեղողութեան, ու մինչեւ աւարտը, անիկա կը շարժի մարդկային —ընդհանրական գեղինի վրայ—մարդ արարածի էական տկարութիւնը. ասոր հետեւանք՝ կարիքը «սրբազան»ի. խոր հակումը կուտք եւ աստուած ստեղծելու: Հասնելով հրամայականին՝ պայքարելու չարիքի այդ աղբիւրներուն դէմ, իշխելու/իշխուելու իրերահաղորդ եւ լրացուցիչ ընդոծին, բայց յաղթահարելի հակումներուն⁴...:

Գրական սեռին/տեսակին շուրջ վերը եղած բնորոշումները լրի կ'արտացոլան իբր «Գործող անձինք» ներկայացում ջանկին եւ ընկերացող տեղեկութիւններուն մէջ.- Մարիամ Աստուածածինէն («Դեռ չի պարզուած՝ Յովսէփի՞, թէ՞ Աստու կին») մինչեւ Աստուած («Քրիստոսի պաշտօնական հայրը»), եւ մինչեւ Յովսէփ («միջանկեալ ամուսին»): Համլէտ՝ «Քրիստոսի երկրասարդութեան ընկերը», որ—ի դէպ—կը նպաստէ թատերականութեան, միանգամայն եւ անհեթեթի, ողբերգականի հակող մթնոլորտի մը ստեղծման: Թատերակին գաղափարական ընդհանրացուցիչ պատգամին համար՝ կարեւոր ներկայութիւններ են «աստուածացու»ներ՝ Լենին եւ Ստալին, «երկրային աստուածներ՝ մարդասպանութեան գծով»: Իսկ տժգոյն, պարզ պատկերային ներկայու-

թիւններէն՝ մուտքի կարգով՝ ունինք նախ Գաբրիէլ հրեշտակապետը. ապա չորս անտարանիչները⁵, ձախող կենսագիրներ Քրիստոսի, որ իր Կասկածը եւ ճշմարտութեան ճրգտումը կ'արտայայտէ մերժելով անոնց անտարանները. ապա եւ՝ անշուշտ՝ դժոխքի կառավարիչ Սաղայէլը⁶:

Առաջին արարը, իր եօթը տեսիլներուն մէջ, նախ կը բեմադրէ հակադրումը խոնարհ, առողջ բնագոյներով ու դատումով մարդկութեան (Յովսէփ), եւ օտարեալ, տկար, «սրբազան»ի վախէն հալածական, ճնշուած բայց եւ ճշող մարդկութեան մը (Մարիամ): Հետեւող տեսիլքը մուտք կու տայ կեդրոնական-կերպարին՝ Քրիստոսի, որ, թէ՛ եւ իմաստով մը՝ *deus ex machina*, բայց գաղափարական ուժգնութենէ բխող վաւերականութիւն մը ունի, նաեւ տիպաշարին տոամային նոթին կրողն է, տանջող կասկածին թակարդը ինկած՝ արդէն սկիզբէն: Երկփեղկուած՝ կասկածելի աստուածութեան մը եւ բաղձացուած մարդկայնութեան մը միջեւ, ան կը ձգտի ազատագրումի՝ իր ինքնութիւնը քողածածկող աստուածային սուտէն: Որովհետեւ «Փրկիչ»ի իր կոչումը կը ճնշէ զինք, կ'օտարէ իր էութենէն: Գիտէ, որ ինք, փոխանակ փրկելու մարդկութիւնը, անելի եւս մխրճած է զայն մեղապարտութեան, տկարութեան, օտարումի խրուտը: Բայց իր կերպարին վերահանումը պիտի զարգանայ անելի անդին:

Արդէն հոս, Քրիստոսի հարցապնդումը մօրը ուղղուած՝ պիտի հանդիպի այս վերջինի խուսափումին, եւ պիտի ընդհատուի: Իր

կասկածներու լուսաբանումին հետամուտ՝ ան պիտի հարցաքննէ նաեւ հրեշտակապետ Գաբրիէլը, ապա՝ անտարանիչները: Հարցապնդումը կը փակուի զաւելտային, ըսենք՝ ձրի (եւ անշուշտ անվաղորդայն) շերտով մը՝ Ստալինի կենսագիր Բերիային առնչուող:

Նոյն շերտը լուրջ ծաղր-պարսաւի ծանրութիւն կը ստանայ անմիջապէս անելի վար, Աստուծոյ եւ Լենինի գրոյցին մէջ, ուր կը հաստատուի աստուածային եւ մարդկային բըռնատիրութիւններու հանգիտութիւնը: Լուրջ ու ծանր պարսաւ, որ սակայն կը պահէ նաեւ նուրբ երգիծանքի ընտիր տարրեր:

Արարին վերջին տեսիլները զգալի կ'ընեն տագնապին զագաթնացումը: Նախ՝ Քրիստոսի եւ Համլէտի գրոյցը, որ տիրականօրէն կը գործածէ զուգահեռը երկու կերպարներու տոամային լիցքերուն, առիթ տալով գլխաւոր հերոսին՝ բացայայտելու իր

Աստուածները բոլորն են այսպէս խաբէքայ: Վերցնենք աստուածներից «ամենակալին»: Այ՛ մարդ... դու աշխարհիկ մեղքերից հեռու, ծանրաբարոյ, պատուաւոր Աստուած ես. կոչս Մարիամի շուրջը ինչո՞ւ ես քարշ գալիս: Դու, որ «քարերից Աբրահամի որդիներ» կը ստեղծես, ի՞նչ դժուար բան է քեզ համար նոյն քարերից մի հատ էլ Քրիստոս շինել, աշխարհ ուղարկել. ի՞նչ կարիք կայ դրա համար խեղճ կոչսին յղացնել: Յղացնող ես՝ Գաբրիէլ հրեշտակին ողարկիր մեր կոյսոզների երինջներին «աւետիք տալու», որոնք արբունքի հասած՝ տարիներով ցուլի են սպասում: Դու ամենակարող Աստուած ես. կի՞ն է պէտք քեզ, ստեղծի՞ր. որդի՞ է պէտք, ստեղծի՞ր: Էլ ի՞նչ կարիք կայ աւելորդ տեղը պատէպատ ընկնել: Աստուածներ, ինչ ուզում էք՝ արէք. միայն մի՛ խաբէք. ամօթ է:

(Օրագիր, փետրուար 1958)

կասկածները, նաև իր վճռականությունը՝ արդարագործ «սուրբ ասարծու պէս դուրս քաշելու», եւ ո՛չ՝ դերասան Համլէտի մը պէս: Թատերականի եւ կեանքի զուգահեռացման դիտողությունները նուրբ են ու սրամիտ:

Կը հետեւի Մարիամ-Քրիստոս-Յովսէփի եռանդամ ամբողջի վերականգնումը—երբ Քրիստոս մօրմէն իմացած է՝ աստուածային սուտի ետին՝ զինք «խեղճուկրակ, թշուառ, ողորմելի հիւսնի որդի» դարձնող ճշմարտությունը: Ճշմարտություն, սակայն, որ իրեն համար երջանկութեան աղբիւր է, զինք մարդացնող, լոգանք՝ սուտի այրող պատմունճանէն մերկացնող⁷...: Արարը կը փակուի Քրիստոսի հրահանգով՝ վերջին Դատաստանի փողը հնչեցնելու, մինչ իր ծնողներուն կը թելադրէ երթալ եւ ապրիլ իրենց աշխատանքով, որպէսզի իրենց «բնական վայրն անուանուի դրախտ»:

Հոս կը յայտնուի նաև գլխատր կերպարի հոգեկազմին մէկ նոր խաւը, երբ ան կը մերժէ ծնողներուն աղաչանքը՝ իրենց ընկերանալու, խոստովանելով՝ որ «խճճուած [է իր] խղճի ճիրաններում», եւ որ սկսած է «մի գործ, որն պէտք է վերջացնել»:

Երկրորդ արարը կը բովանդակէ միակ երկար տեսիլ մը⁸: Ներկայ են բոլոր աստուածները՝ Աստուած, Ալլահ, Ապիս եզը, Արամազդ, «ասարուածացու»ներէն՝ Լենին, եւ յետոյ՝ Մտալին—բոլորն ալ՝ բանտարկուած: Նուրբ երգիծանքի տարրեր, ծանր հեգնանքի նոթերու հետ իրերայաջորդ, կ'ուղղուին խորհրդային ախտավարակ բարքերու եւ վարչակարգի ոճիրներուն, բայց նաև ընդհանրապէս կրօնական պատկերացումներուն դէմ, անոնց՝ մարդը օտարող, ընկճող ճշումներուն: Ջրոյցը կ'ընդհատուի Բեհեղզերուդի հրահանգով աստուածներուն՝ շարուելու եւ ուղղուելու դէպի վերջին Դատաստանի ատենար:

Թատերակը փակող «Պատկեր»ը միակտուր, երկար մեղադրական ճառն է Քրիստոսի, նախորդուած՝ երկու նամակներէ նկարիչ Ռաֆայէլէ եւ Գրիգոր Նարեկացիէ: Ասոնք կը բացայայտեն «սրբազան» յորջորջուած, իբր այդ դիմակաւորուած մարդկային ստեղծումներու հոգեբանական դրդումները, անոնց աշխարհիկ խորքն ու բնոյթը: Գալով Քրիստոսի ճառին, անիկա ահաւոր ծանրութեամբ դատախազական մեղադրագիր է, որուն բովանդակությունը, ի դէպ, փշուր առ փշուր ցրուած՝ տիրական ներկայութիւն մըն է լեռկամարեան Օրագիրի հատուածներուն մէջ, իբր ամբողջ կեանքի մը փորձը արտայայտող անխախտ համոզումներ⁹:

Կրօններու զանազանութեան մէջ, մարդկայնապաշտ երգիծաբանին առաջին, եթէ ոչ գրվխատր թիրախը պիտի դառնան՝ Եհովան ու անոր հետեւող քրիստոնեաներու «Ամենակալ Ասարուած»ը, անելի ճիշդ՝ երկուքի երրա-քրիստոնէական խառնածին սրբազնությունը: Որովհետև քրիստոնէությունը, իրօք անհեթեթ ընդլայնումով եւ անբացատրելի ստրկամտութեամբ, որդեգրած է զուտ հրէական հին կտակարանի ողջ ամանդը, փաստօրէն պարպուելով իսկապէս քրիստոնէական պատգամի մը իր համեմատական գտութենէն: Քրիստոսի մեղադրական «ակտ»ը, արդէն, գլխատրաբար այդ ամանդութեան դէմ է որ կ'ուղղուի, սկսած առաջին զոյգի՝ Ադամ-Եւայի դրախտէ արտաքսումով, հասնելով մինչև խոստացուած «Աւետեաց երկրի» նուաճումն ու տեղաբնակ ժողովուրդներու ոչնչացումը, անցնելով Կայէնի զոհին «ծակաշք» մերժումէն, որ զայն եղբայրաս-

պան պիտի դարձնէր, կամ Աբրահամին պարտադրուած պայմանէն՝ իր միածին Իսահակ որդին զոհ մատուցանելու («Ոչխարակերութիւնից մենք անցնում ենք մարդակերութեան շրջանը, նկարի ունեցէք...»):

Ամբաստանեալներու տողանցումը կը շարունակուի «Ալլահ»ով, ապա՝ «յունական աստուածներով», եւ վերջապէս՝ հայ Արամագրով...:

Անշուշտ պիտի չմոռցուին երկու «աստուածացու»ները՝ Լենինն ու Ստալինը, որոնք «երկրում նստած կապկեցին երկնային աստուածներին՝ իրենց բոլոր ձեւերով»—սկըսած «կարծեցեալ դրահար» Ռուսաստանէն, որուն՝ «բոլոր վայելքների ծառերից արգիլեցին ուրելը, բացի կոմունիզմի ծառից, (...) որի պտուղն էլ լեղի էր եւ հնար չէր ճաշակել»: Ու՛ «առանց հասկանալու, որ բոլոր ճանապարհներից միայն կոմունիզմն է, որ չի փանում դէպի դրահար»: Մեղադրական ճառը պիտի աւարտի այս «սոցիալ-արիկաներ»ուն յատկացումը բաժինով: Եւ «մարդկութիւնը», որուն ատենին Քրիստոս պիտի դիմէ՝ դատավճիռ պահանջելով՝ միաձայն պիտի արձագանգէ՝ «Մա՛հ բոլոր աստուածներուն»:

Հոս՝ կ'իյնայ վարագոյրը Քրիստոսի ներաշխարհի երկրորդ գաղտախտոցին—որուն գոյութիւնը ըզգացուած էր միայն: Հազիւ «ծընած» իր այս «երկրորդ ծնունդ»ով, ու հազիւ վաւերացուած աստուածներու մահավճիռը, ան, իր «մարդութիւնը» ստանձնելու, նաեւ մարդկութիւնը կոաստեղծումի ախտէն բուժելու գոյգ անդիմադրելի մղումներով, կրկին պիտի դիմէ նոյն ատենին, ինքզինք սահմանելով իբր դատապարտուածներու «որդին, անոնց ժառանգը, որն իրենց մահուանից յետոյ կարող է շարունակել իրենց կիսար թողած գործը»:

Ուրիշ խօսքով, իր փրկչութիւնը սրբագրելով տրամախոհական շրջումի մը մէջ, ան պիտի զգուշացնէ մարդկային սեռը օտարումի, ստրկացումի, ինքնաստրկացումի՝ շարունակման, երկրատր թէ երկնատր աստուածներու նորոգ ստեղծման վտանգին դէմ. վտանգ՝ որուն դուռ կրնար բանալ իր մէջ առգոյ «աստուածային» տարրը¹⁰: Ատոր համար, հազիւ ծնած ուրեմն երկրորդ իր ծնունդով, ան պիտի վճռէ՝ «երկրորդ անգամ պի-

Աստուածներն ու աւազակները շատ ընդհանուր բան ունեն: Երկուսն էլ ապաստանում են լեռներում: Բարայէլի աստուած Եհովան ապաստանել էր Սինա լեռան վրայ: Յունաստանի Ջեան իր ընտանիքով Օլիմպոսի, իսկ մեր Արամագոն էլ, արդէն գիտէք՝ Մասիսի վրայ:

Աւազակներն ու աստուածները, այսպէս տեղաւորուած լեռներում, դարեր շարունակ կողոպտել են մարդկութեանը: Աւազակները մարդու ինչքն են կողոպտել, աստուածները՝ մարդու խելքն ու բանականութիւնը:

Երկուսն էլ արիւնսարբու, բայց ոչ հաւասար չափով: Բարայէլի աստուածը մարդու եօթը պորտից էր իր վրէժը հանում, իսկ աւազակը միայն կողոպտում էր ու բաց թողնում:

Աւազակի մէկ ուրիշ առաւելութիւնն էլ այն է, որ մարդուն կողոպտելուց յետոյ, իր զոհից չի պահանջում, որ իրեն պաշտի: Իսկ աստուածը պահանջում է:

Ըստ իս, մարդկութիւնը այս երկու պատուհասներից ազատուելու մի միջոց միայն ունի:

Հարթել, գետնին հաւասարեցնել աշխարհի բոլոր սարերը...

(Օրագիր, դեկտեմբեր 1958)

.....

դի իսաշունեմ՝ իմ 1950 տարուայ մեղքերս քաւելու համար: Խաշունել, թաղունել, քայց երեք օրից քնաւ յարութիւն չտունել»:

Քրիստոսի «փրկչական» առաքելութիւնը հոս կը լրանայ՝ աստուածութեան, տիրողութեան վերջին հետքերը կրողին անհետացումով: Վերջնական ինքնագոհումով: «Անյարութիւն» իր երկրորդ մահով է միայն, որ այս մարդ-աստուածը կրնայ մարդկութիւնը փրկել օտարումէ, ինքնա-ստրկացման ախտագին հակումէն, տէր-եւ-ստրուկի տրամախտութենէն: Եւ կու գայ եզրափակիչ յորդորը. «Մարդկութիւն, փակէ՛ք երկնքի դռները եւ երկի՛ր իջէ՛ք ապրելու մարդկայնօրէն»: Յորդորը զերծ չէ պարսաւի լիցքէ, իրապաշտ, անպատրանք շեշտէ մըն ալ. «Չեմ ասում «որպէս եղբայրներ»: Եղբայրները հօր ժառանգութիւնը բաժանելիս աւելի են թշնամի, քան մարդը՝ մարդու: Ծնունդէ՛ք մարդ, ապրեցէ՛ք մարդ ու մեռէ՛ք մարդ...»:

Ապա, վերջապէս, ինքնագոհաբերումն է, դատաւորներուն ուղղուած վերջին խօսքով մը. «Ես վերջացրի: Ես ձերն եմ հիմա: Կապեցէ՛ք ձեռներս յերեսս եւ տարէ՛ք հրապարակ իսաչելու...»:

Եզրափակելու համար մեկնաբանական այս նոթերը, պէտք է անպայման նշել աւարտի պարբերութիւնը, երեւութական անկարեւորութեամբ մը՝ սոսկ «Ծանօթութիւն» խորագրուած: Բայց որ սկեպտիկ, միանգամայն եւ զգաստ նոթով մը կ'ազդարարէ մարդկայնապաշտ մտածողի այս տեսիլքին իտեպականութիւնը, չըսելու համար՝ անկարելիութիւնը. «Դատաւարութեամբ աստուածները վճարեցէ՛ք բողոք եւ ներկայացրել Տիեզերական Ոգուն», թէ՛՝ «մարդիկ են սրեղծել աստուածներին», ո՛չ հակառակը, եւ «պատասխանատու են իրենց գործած բոլոր մեղքերի համար»: Եւ «Տիեզերական Ոգի»ի պատասխանը, որ սկեպտիկ նոթին կ'աւելցնէ ոչնչապաշտական երանգ մը՝ մարդկութեան եւ Երկրի աննշանութիւնը յուշելով «փրկեղերական մասշտաբի վրայ», արհամարհական՝ «Տեղական հարց է, ձեր մէջ կարգաորեցէ՛ք...» թելադրանքով:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Առ ի նշում ծննդեան 135ամեակին (1888-1965):

² «Մարդը գործին մէջէն», Յ. Քիրքճեան, in «Լեռ Կամար - մարդը գործին մէջէն. արտոբանակի գաղտնի օրագիր», հրատ. Արաս, Բսթանպոլ, 2021:

³ «Թարերախաղեր», Երեւան, «Էդիթ պրինտ», 2013:

⁴ Երկին այս իսկական, խորքային լիցքին է որ կ'ակնարկէ «Թատերախաղեր» հատորը խմբագրող թոնտիսին՝ Վանտիկ Թովմասեանը. «Թարերակը աւելի գլոպալ, համամարդկային, խորքային խնդիրներ է ստնշում... Պէտք է մարդ ծնունդ, մարդավայել ապրել եւ այսքանից յետոյ հանգիստ խղճով հեռանալ այս մեղսոյ աշխարհից»:

⁵ Ըլլա՛յ «Գործող անձինք»ի ցանկէն, ըլլա՛յ երկին մէջ սփռուած այլ տարրերէ, կը նկատուի երգիծաբանին խոր ծանօթութիւնը... սուրբ գրային գրականութեան - բան մը որ կը դիտուի նաեւ Օրագիրին եւ այլ էջերու մէջ: Կրտսեր որդին վանեցի քահանայի մը (խստակեաց եւ անհամբոյր մարդ, որ արդէն կանուխէն պիտի մեկնէր Վանէն, պանդխտանալով ընտանիքէն հեռու). ապա եւ աշակերտ՝ Էջմիածինի Գէորգեան ճեմարանին, — Արամ Թումադեան մանկութեան եւ պատանութեան լրիւ ճաշակեր է արեւելեան-աւանդական եկեղեցական մթնոլորտի խստութիւններն ու մոայլութիւնը — ասոնցմէ ծնած խորշանքին յետագային բարդելով նաեւ ինքնագարգացումէ բխող ազատ մտածողութեան անկաշկանդութիւնը:

⁶ Գործող անձերու ցանկին մէջ մոռցուածներ են՝ հոս.- Ալլահ, Ապիս եզ, Արամագդ: Մինչ կը յիշատակուին՝ «ժողովուրդներ, ամբողջներ, յիմարներ ու մի որսորդի շուն»...

⁷ Հարկ է հոս պարզապէս նշել երկրութիւն մը, որ կրնայ ուզուած ըլլալ մեր թատերագիր երգիծաբանէն, բայց կրնայ նաեւ ըլլալ հետեանք յօրինումի տիրապետման պակասի, վերանայումի պակասի մը: Մինչ կը հաստատուի «ճշմարտութիւնը» Քրիստոսի՝ «հիւսնի որդի» ըլլալուն, միւս կողմէ այս վերջինը կը յայտարարէ «Ասործուն [բռնած ըլլալ] մի անմեղ կնոջ բռնաբարելիս»: Ասիկա՝ պարզ նշում մը, որ ի հարկէ ոչ մէկ ձեռով կ'ազդէ գործի ընդհանուր յօրինումին եւ ներշնչող ուժին:

⁸ Տեսիլներու բաժանում մը (երկու կամ երեք տեսիլ) պիտի ըլլար աւելի բնական: Միակտուր վիճակը կրնայ ըլլալ հետեանք բնագրային անբաւարար խնամքի:

⁹ Գրութեան աղբյուրներ շրջանակուած մանր հատուածները բաւականաչափ կը վկայեն այդ մասին:

¹⁰ Տե՛ս նաեւ հոս՝ աւելի վեր, ծնթգրթ. 7:

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԾՆՈՒՆԴԸ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՅԻՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆ
ԵՐԿՐԻ ԱՐԱՐՈՎ, ՄԷԿ ՊԱՏԿԵՐՈՎ

ԼԵՌ ԿԱՄՍԱՐ

Սեպտեմբեր, կիրակի 4.– Այսօր կիրակի է: Ի նկատի ունենալով, որ այսօր բոլորդ էլ փանն էք, ուզում եմ կարդալ պիէսս, որ այս քանի օրս եմ գրել:

Պիէսի նիւթը շոշափում է մեր ներկայ սոցիալական կեանքի ամենացաւոր կողմերից մէկը: Դա մեր ընտանիքն է: Չի կարելի չնկատել, որ քաղաքակրթութեան առաջընթացը չգոհացրեց մարդու սրբակրօն ընտանիքի միմիմալ պահանջները: Կինը շարունակեց մնալ մեղսորդու սարանայի գործակից, ինչպէս դրախտում էր Ադամի օրօք: Տղամարդիկ յետագային շարունակեցին մնալ խաբուած իրենց կանանցից, ինչպէս Ադամն էր դրախտում:

Պիէսի համար շատ փնտրեցի մի իդէալ կին, չըգրայ:

Ինձ ասացին՝ մի կին կայ Մարիամ Աստուածածին անունով, նա էլ երկնքում է: Ահա բարձրանում եմ երկինք (համբառնալ միշտ հնարատր է):

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

Մարիամ Աստուածածին – Դեռ չի պարզուած Յովսէփի, թէ՛ Աստծու կին

Քրիստոս – Նրա որդին

Աստուած – Քրիստոսի պաշտօնական հայրը

Յովսէփ խօսեցեալ – Միջանկեալ ամուսին, որն էթէ սղուի՝ նախադասութիւնն իր իմաստը չի կորցնի

Յովհաննէս }
Ղուկաս } Աւերարանիչներ
Մարկոս }
Մատթէոս }

Համլէր – Քրիստոսի երիտասարդութեան ընկերը

¹ Նիւթի այս սահմանումը («մեր ընտանիքը»), ինչպէս նաեւ հետեւող նախադասութիւնները ընկերացող վերլուծումիս մէջ բնորոշած եմ իբր «մոլորեցուցիչ»: Անոնք ծածկոյթն են, երգիծաբանի գրիչին տակ, իր արծարծած բո՛նն հարցին, որ ընկերացող գրութիւնը կը լուսաբանէ ու կը վերլուծէ:

Սաղայել – Դժոխքի գործերի կառավարիչ
Երկու գործակից սաբանաներ, որոնք բեմ դուրս չեն գալիս:
Գաբրիել Հրեշտակապետ – Ասրժոյ յարուկ գործերի յանձնակապար
Լենին } Երկրային աստուածներ մարդասպանութեան գծով
Սրային }
Ժողովուրդներ, ազգեր, ամբոխներ, յիմարներ ու մի որսորդի շուն

ԱՌԱՋԻՆ ԱՐԱՐ

ՏԵՍԻԼ Ա.

Մարիամ, Յովսէփ

ՄԱՐԻԱՄ – *(Նստած, կարկարանի բոխչան առաջին կարկարան է անում, երբ ներս է մտնում Յովսէփը):*

ՅՈՎՍԷՓ – Այսօր կամենում էի բաղնիք գնալ, էն էլ ասում են չի աշխատում:

ՄԱՐԻԱՄ – Դժոխքից մի քանի դոյլ տաք ջուր բեր՝ տանը լողացիր:

ՅՈՎՍԷՓ – Դժոխքում՝ ջու՞ր:

ՄԱՐԻԱՄ – Դժոխքն այժմ շոգիով է տաքացում, ինչքան ուզես տաք ջուր:

ՅՈՎՍԷՓ – Հիմա մեղաւորներին վառելու փոխարէն խաշո՞ւմ են:

ՄԱՐԻԱՄ – Այո՛:

ՅՈՎՍԷՓ – Վա՛յ, ինչ լաւ է, որ ես մեղաւոր չեմ:

ՄԱՐԻԱՄ – Եւ այդ իմ շնորհիւ, լաւ իմացիր:

ՅՈՎՍԷՓ – Բեզանից գանգատաւոր չեմ: *Չամաշըրրս* պատրաստ է:

ՄԱՐԻԱՄ – Էս է վերջացնում եմ: Շապիկիդ վրայ մի փոքր ծակ կայ... Ա՛յ մարդ շավարդ երէկ հագար այսօր ծակեցի՞ր: Է՛ս ինչ բան էր:

ՅՈՎՍԷՓ – Դրախտում եղաւ: Բարձրացայ յսնկի ծառ՝ փառք տալու Աստծուն, այսպէս եղաւ:

ՄԱՐԻԱՄ – Հանի՛ր, այդ չի հագնուի, ամօթ է:

ՅՈՎՍԷՓ – Ի՞նչ հագնեմ:

ՄԱՐԻԱՄ – Գնա՛ ննջարան, Աստծու հին շավարդը պատից կախ է, հագիր մինչեւ կարեմ: Առ *չամաշըրդ*:

ՅՈՎՍԷՓ – *(Չամաշըրդը թելի տակ գնում է դէպի դուռը, եր գալիս: Մի բան է ուզում ասել՝ չի համարձակուում):* Մարիա՛մ ջան...

ՄԱՐԻԱՄ – Լսում եմ:

ՅՈՎՍԷՓ – Մարիամ ջա՛ն, իրիկունը կը թողնե՛ս մօտդ գամ...

ՄԱՐԻԱՄ – Լռի՛ր, անպատկառ: Ոնց չես ամաչո՞ւմ: Էդ էր պակաս միայն: Քրիստոսը ողջ օրը հետևում է իմ վարք ու բարքին՝ ո՞ւմ հետ եմ խօսում, ո՞ր եմ գնում: Կարո՞ղ եմ այդպիսի բան անել: Այդ տղան առաջ միամիտ էր, էդ գետին մտած Համլե՛տ է ինչ է, նրա հետ ծանօթանալուց յետոյ ո՞նց որ փոխուեց մէկ անգամից: Էդ լակոտը ի՞նչ է շինում դրախտում: Աստծուն ասեմ՝ տանի գցի դժոխք...

ՅՈՎՍԷՓ – Մարիա՛մ ջան...

ՄԱՐԻԱՄ – Գնա՛, ասում եմ, ճաշի ժամանակ է, հիմա Հայր ու Որդի կը գան կենաց հացի:

ՅՈՎՍԷՓ – Ամէն օր մի պատճառ բռնում ես: Ոչ էն կեանքում ինձ ուրախացրիր՝ ոչ էս: Անցաւ կեանքում ասում էիր՝ ինձ մի մօտենայ, թող Աստծու համար մի երեխայ բերեմ, նոր նրանից յետոյ ինչ ուզում ես արա: Հիմա յալիտենական կեանքում էլ այսպէս ես անում: Բա ես ե՞րբ պիտի ուրախանամ:

ՄԱՐԻԱՄ – Յովսէ՛փ, ի՞նչ ես ուզում ինձանից: Ես իբրեւ կոյս արդէն յայտնի եմ քրիստոնէայ մարդկութեանը սա մօտ երկու հազար տարի է. միլիոն միլիոնով մարդիկ իմ միջամտութեամբ դրախտ են անցել. վերջապէս իբրեւ կոյս պաշտում եմ, հիմա այս վիճակում վեր կենամ կուսութիւնս խախտե՛մ...

ՅՈՎՍԷՓ – *(Կողմ.)*: Կո՛յս ես, ինչպե՛ս չէ: Հիմա ամուսնացածները շա՛տ են երեխայ բերում, մնաց կոյսերը: *(Մարիամին)*: Ինչո՞ւ, այն ժամանակ ողջ կեանքում ինձ քարշ տուիր քո ետեւից: *(Տաքացած)*: Ասա՛ ուրեմն Աստծուն՝ թող իմ կեանքը վերադարձնի ինձ: Ես գնում եմ երկիր ապրելու: Ես չեմ ապրել՝ պիտի ապրեմ, ուրիշ ոչինչ: Երկրում կո՛յսն է պակաս: Ինչո՞ւ պիտի կիսովի ամուսնանամ, որ էս օրը ընկնեմ այսօր:

ՄԱՐԻԱՄ – Այդ էլ հնարատր չէ, որովհետեւ Աւետարանում դու իմ խօսեցեալն ես:

ՅՈՎՍԷՓ – Ասա՛ գոհ եմ էլի՛:

ՄԱՐԻԱՄ – Լաւ՛, մի երկարացնի: Գնա՛ բաղնիք՝ արի, յետոյ կը մտածենք: ՅՈՎՍԷՓ Յովսէփ – *(Ջայրացած դուրս է գնում ասելով)* Կի՛նն իմ անունով լինի, երեխան ուրիշն ունենայ...

ՏԵՍԻԼ Բ.

Մարիամ, Քրիստոս

ՔՐԻՍՏՈՍ – *(Մընում է, միշտ աչքը մօր աչքերին յառած)*: Բարե՛ւ, մայր:

ՄԱՐԻԱՄ – Բարե՛ւ, որդիս: *(Ուզում է գրկել)*: Ինչո՞ւ ես այդպէս անթարթ ինձ նայում: *(Նսարելով)*: Վերջերս դու փոխուել ես, Քրիստո՛ւ: Այն ո՞ւմ հետ ես ման գալիս:

ՔՐԻՍՏՈՍ – *(Շարունակ նայելով)*: Այդ ազնիւ երիտասարդի անունը Համլետ է, մայր: Դժբախտ՝ ճիշդ այնպէս, ինչպէս, որ ես եմ...

ՄԱՐԻԱՄ – Ես քեզ չեմ հասկանում:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Չե՛ս հասկանում... *(Բարձր)*: Մա՛յր, ես ո՞ւմ որդին եմ...

ՄԱՐԻԱՄ – Աստծոյ:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Իսկ ո՞վ է աշխարհ բերել ինձ, ես ինչպե՛ս:

ՄԱՐԻԱՄ – Աստծոյ կամքով՝ ես եմ բերել:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Կամքո՞ւմ... այդ երբուանի՞ց է, որ կանայք կամքով են երեխայ ծնում:

ՄԱՐԻԱՄ – Քրիստոս ջա՛ն, հիմա ուշ է այլես անցեալին վերադառնալ: Ծնունդ ես, խաչուել, թաղուել, երեք օրից յարութիւն առել ու երկինք համբարձել, հիմա նո՞ր ես խօսում:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Մա՛յր, ինձ համար ընտանեկան սրբութիւնը բարձր է ամէն տեսակ աստուածութիւնից: Ես, հասկացի՛ր մայր, այս վիճակով անկարող եմ պաշտուել... Ես ապօրինի գաւակ եմ:

ՄԱՐԻԱՄ – *(Աչքերը վեր յառելով)*: Մեղա՛յ քեզ Աստուած, ների՛ր սրան, որովհետեւ նա ինքն էլ չգիտէ, թէ ինչ է խօսում:

ՔՐԻՍՏՈՍ – *(Հեզնանքով)*: Մոռանում ես, որ Աստուած կողքիդ է ու նրան դիմելիս աջ կողմը պիտի նայել...

(Հաւում է Աստծոյ բամբ ձայնը, որ կանչում է՝ Մարիա՛մ):

ՄԱՐԻԱՄ – Հայրդ է կանչում: *(Գնում է):*

ՏԵՍԻԼ Գ.

Քրիստոս եւ Գաբրիէլ Հրեշտակապետ

ԳԱԲՐԻԷԼ – Բարեւներս իմ Արարչի միածին որդուն:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Ի՛սկը ժամանակին եկար, Գաբրիէլ, Աստծոյ բարին: Նստի՛ր տեսնենք, ի՞նչ կայ, ի՞նչ չկայ:

ԳԱԲՐԻԷԼ – Ջանիդ սաղութիւն: Նոր երկրից եմ գալիս, յոգնած եմ: Մի երեք մարդ կար, հոգին առայ՝ բերի:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Արդա՞ր են, թե՛ մեղաւոր:

ԳԱԲՐԻԷԼ – Մէկն արդար է, երկուսը մեղաւոր:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Սիրելի՛ Գաբրիէլ, թոյլ տուր մի բան հարցնել քեզ, բայց պիտի անկեղծ լինես:

ԳԱԲՐԻԷԼ – Միթե՞ երբեիցէ կարող եմ ես կեղծել կամ ստել: Մոռանում ես տէր, որ պաշտօնով Հրեշտակապետ եմ...

ՔՐԻՍՏՈՍ – Ասա՛ խնդրեմ, դու որ սրանից 1950 տարի առաջ Նազարէթ մտար, ինչպե՛ս պատահեց, որ յատկապէս Մարիամի մօտ գնացիր:

ԳԱԲՐԻԷԼ – Աստուած ասաց գնա՛ Նազարէթ՝ Մարիամին ւստիք տուր, ես էլ գնացի:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Իսկ Աստուած նախապէս Մարիամին տեսե՛լ էր մի որեւիցէ տեղ:

ԳԱԲՐԻԷԼ – Աստուած նրան տեսել էր այնքանով, որ նա ամենատես է, իր բոլոր արարածներին հաւասար աչքով էլ նայում է, իսկ եթէ ետեւ է դարձել, մի անգամ էլ յատկապէս Մարիամին է նայել՝ այդ չեմ կարող ասել:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Իսկ ի՞նչ ես կարծում. նայած կը լինի՞, թե՞ ոչ:

ԳԱԲՐԻԷԼ – Չեմ կարող ասել:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Որովհետեւ եթէ չնայէր, ինչու՞ յատկապէս նրա մօտ կ'ուղարկէր: Կ'ասէր՝ Գաբրիէ՛լ, իջիր երկիր ու մի որեւէ կոյսի ատեփք տուր: Ճիշդ չե՞մ ասում:

ԳԱԲՐԻԷԼ – Մենք Աստծու գործերը չենք քննում, տէր, մենք միայն նրա հրամաններն ենք կատարում:

ՏԵՍԻԼ Դ.

Նոյնք եւ չորս անտարանիչներ

ՔՐԻՍՏՈՍ – Գիտե՞ք ինչ, սիրելի բարեկամներ, ես ձեր գրած Աւետարաններից գոհ չեմ: Շատ չոր ու ցամաք է ու կարճաոտ: Ձեր «Նոր կտակարանն» ուսումնարաններում սովորում են մի տարում: Ընդամէնը մի տարուայ *կուրս* է, մինչդեռ Ստալինի կենսագրութիւնը, որ գրել է Բերիան՝ մարդիկ իրենց ողջ կեանքում չկարողանալով ուսումնասիրել, շատերը մեռնելիս բերում են հետները երկինք՝ յալիտեանս ուսումնասիրելու համար:

Դուք իմ կենսագրութիւնն աղճատել էք ուղղակի: Այդքան ճոխ, հրաշքներով լի կեանքս դուրս է եկել շատ աղքատ: Ի՞նչ է եղել ինքնին Ստալինը: Շատ խելոճ ու ձանձրալի անցեալի տէր մի մարդ: Ծնուելիս իսկի չի էլ իմացել, որ յետոյ մեծ մարդ պիտի լինի, մինչդեռ իմ ծնունդը Արեւելքի մոզերը տարածեցին ողջ աշխարհով մէկ: Բայց տեսէք, թէ Բերիան ինչպիսի՜ կենսագրութիւն է դուրս բերել դրանից: Մարդն ի՞նչ է հասկանում՝ նա իր համար ապրում է ինչպէս ապրում են բոլոր մարդիկ, կենսագիրը պիտի գիտենայ, թէ ինչպէ՛ս պիտի ապրեցնել իր հերոսին, որ նշանաւոր դառնայ:

ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ ՉՆԵՐ – Մենք արել ենք այն բոլորը՝ ինչ կարողացել ենք:

ՔՐԻՍՏՈՍ – (*Բարկացած*): Ոչինչ էլ չէք կարողացել, ոչինչ էլ չէք արել: Անպիտաններ: (*Դառնալով Գաբրիէլին*): Հրեշտակապետ, դու երկիր իջնելիս, բնաւ պատահո՞ւմ ես այդ Բերիային:

ԳԱԲՐԻԷԼ – Միշտ էլ պատահում եմ:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Ի՞նչ գործի տէր է:

ԳԱԲՐԻԷԼ – Համառուսական Չեկայի պետն է: Մարդ է սպանում:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Դու չե՞ս կարող, ոչ թէ այդպէս պաշտօնապէս, այլ ընկերաբար տեսնել նրան եւ ասել մի քանի բոպէով երկինք գայ:

ԳԱԲՐԻԷԼ – Ինչպիսի ձեռով էլ մտնեամ իրեն, քանի որ Գաբրիել Հրեշտակապետն էմ, պիտի վախենայ: Նրանք չեկիստ են, տեղեակ բոլոր նման մեթոդների: Իրենք էլ «մի բույլ դուրս եկէք, ձեզ հետ խօսելիք ունենք» ասելով, խաբում մարդկանց, տանում Չեկա՝ սպանում են:

Ինչո՞ւ այդպէս. եթէ նրա ներկայութիւնը ձեզ այդքան անհրաժեշտ է, կարող էմ պաշտօնապէս գնալ եւ նրա հոգին առնել: Ասէք Ամենակալ Տիրոջը թող նրանց ձեռով մի *օրդեր* գրի, ստորագրել տամ՝ առնեմ բերեմ: Միայն նրանց *օրդերներ*ում գրուած է լինում «*տունը խուզարկել եւ իրեն կալանատրել*». *սրա փոխարէն պիտի գրուի՝ «ժանր հիւանդացնել եւ հոգին առնել*»:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Կարելի է: Թող գայ, արդէն հայրիկա կամենում է դժոխքի կազմը փոխել՝ իբրեւ չեկիստ օգտակար կը լինի:

ԳԱԲՐԻԷԼ – Շատ աղէկ, ես իրիկունը կը հիւանդացնեմ, առաւօտեան հոգին կ'առնեմ:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Սպասի՛ր... Բայց անյարմար է ժամկէտից առաջ երկինք կանչել: Ինչքա՞ն ժամանակ ունի ապրելու:

ԳԱԲՐԻԷԼ – Չեմ յիշում, ցուցակը մօտս չէ:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Հրեշտակապետ, եկ մենք մեր երկնային մեթոդներով վարուենք նրա հետ. առաւօտը վերցրու մի ձիթենու ճիւղ, մտիր նրա *կարիստեր*ը, երբ նա առանձին է, ու ասա՝ դու շտրի գտար Աստծու Որդու առջեւ՝ պիտի յղանաս եւ ծնես Քրիստոսի կենսագրութիւնը...

ԳԱԲՐԻԷԼ – Խելօք բան ասացիք, տէր:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Այո՛, այո՛: Եթէ աղբիւրներ կը պահանջի կենսագրութիւնը կազմելու համար, ասա՛, որ աղբիւր հարկատր չէ. կուսական յղացում է պէտք, ինչպէս Ստալինին: (*Աւերարանիչներին՝ յաղթական*): Տեսէք կենսագրութիւնը ո՞նց պիտի գրուի (*Դուրս են գնում*):

ՏԵՍԻԼ Ե.

Աստուած, Սաղայէլ, յերոյ Լենին

ԱՍՏՈՒԱԾ – Օ՛ֆ, յոգնեցի աստուածութիւնից: (*Նստելով*): Հիմա էլ դու քոնս ասա, ինչ է՛ կատաղել, փրփրել ես, տեսնենք:

ՍԱԴԱՅԷԼ – Տէր Ամենակալ, էսպէս բան չի լինի: Դժոխքում ասեղ ձգելու տեղ չկայ. դուք բերում՝ լցնում էք:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Ինչ անենք, սիրելի՛ Սաղայէլ, ինչ անենք: Մարդ ենք ստեղծել՝ պիտի հոգին առնենք, չէ՛: Երկրում կարծես շմտ տեղ կայ: Եկէ՛ք երեք հերթի տանջանք սահմանենք՝ ութ ժամ տանջանք, ութ ժամ քուն, ութ ժամ հանգիստ՝ ինչպէս *անցիպիսպներն* են անում յանցատր աշխարհում:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Հա՛, դու էլ կարծում ես այդպէս է: Ամենակալ տէր, նրանք ասում, բայց չեն

անում: Ահա քեզ Ռուսաստանը՝ առաջին *սոցիալիստական* երկիրը. այնտեղ աշխատանքը 24 ժամ է, այդ էլ նրա համար, որ օրն այդքան է: Հանգստեան օր չունեն, իսկ ճաշն ու ամուսնական պարտականություններն էլ աշխատանքի ընթացքում է կատարում: Ես երկու միջոց եմ առաջարկում: Դրանցից առաջինն այն է, որ մարդկային յանցանքների ցանկը մի փոքր կրճատուի, որ մի քիչ էլ մարդիկ արդար լինեն ու արքայություն գնան: Օրինակի համար, տասնաբանեայ պատուիրանից պետք է կրճատել «շնանալ» յանցանքը: Շունը, որ շնանում է, այդ նրա համար է, որ ժառանգ ունենայ: Մի իրատուք, որ երկնքի կողմից բացառուած չէ ոչ մի արարածի: Ինչո՞ւ մարդը պիտի իր ցեղը շարունակելու համար անպայման շնանայ: Թող շունը շնանայ, մարդը՝ մարդանայ, ցուլը՝ ցլանայ, ներքին՝ ներանայ եւ այլն: Յետոյ, դժոխքում տանջողների մեծամասնությունը մեծ մարդասպանների՝ Լենինի, Ջինզիգ խանի եւ Լենկ Թեմուրի զոհերն են: Իրենք մի կողմ հանգիստ նստեն, մենք գնանք նրանց զոհերին տանջենք: Ինչո՞ւ: Ինչպէս սպանել են այն աշխարհում, այնպէս էլ թող այս աշխարհում շարունակեն տանջել մինչեւ յաւիտեան:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Թող տանջեն, ես համաձայն եմ: Այստեղ են մեծ մարդասպանները:

ԱՄԴԱՅԷԼ – Լենինն այստեղ կանգնած է:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Ներս կանչիր:

ԱՄԴԱՅԷԼ – (*Դռնից*): Լենին՛ն, արի, Աստուած կանչում է:

(Ներս է գալիս Լենինը երկիրածուրեամբ, գլխարկը հանած):

ԱՍՏՈՒԱԾ – (*Լենինին*): Մի լա՛ւ նայիր ինձ:

ԼԵՆԻՆ – Նայում եմ, տէ՛ր:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Տեսնու՛մ ես ինձ:

ԼԵՆԻՆ – Տեսնում եմ, տէ՛ր:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Հիմա Աստուած կա՛յ, թէ՛ չկայ:

ԼԵՆԻՆ – Քոռ խոմ չեմ, տէ՛ր: Մենք *սոցիալիստական ռեալիստներ* ենք, մեր տեսածը չենք ժխտում:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Ապրեն, էլ չասես Աստուած չկայ:

ԼԵՆԻՆ – Չեմ ասի:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Է, ինչպէ՛ս ես անցկացնում օրերդ, խոմ չե՛մ ձանձրանում: 25 հատոր գրքերդ բերենք՝ կարդա՛:

ԼԵՆԻՆ – Օ՛, Աստուած չանի: Գրել կարելի է, բայց կարդալն անտանելի բան է:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Լա՛ւ: Հիմա ասա՛ տեսնենք, ինչքան ես մարդ սպանել:

ԼԵՆԻՆ – Ճիշդ հաշիւը չեմ կարող տալ, բայց մտատրպապէս Ռուսաստանի կէսը կոտորել եմ:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Իսկ մնացած կէտը:

ԼԵՆԻՆ – Մնացած կէտը յանձնեցի իմ աշակերտ Ստալինին կոտորելու: Հիմա հաւանաբար աւարտած կը լինի: Նա իմ գերեզմանի վրայ խոստացել է իմ թողած գործը շարունակել: Կարելի է հեռախօսով կապուել՝ իմանալ:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Իրիկունը զանգահարեցի, պատասխան չեղաւ:

ԼԵՆԻՆ – Ուրեմն ճիշդ է ենթադրութիւնս, մարդ չի մնացել:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Էդ աշակերտդ ու՞ր էր, հապա:

ԼԵՆԻՆ – Այսպիսի բան. Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Արեւելեան Երոսպայի վեց պետութիւնները մէջ ընկան: Նրանց էլ պէ՛տք է կոտորել, թե՛ ոչ: Ստալինն այնտեղ եղած կը լինի անպատճառ: Օ՛, Տէր Ամենակալ, չգիտես, թէ ինչ ժիր աշակերտ ունեմ: Մի բոպէ հանգիստ նստել չգիտի՝ սպանելու համար միշտ մի մարդ պիտի ճարի:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Մեր Սաղայէլը հարց է դնում, որ իւրաքանչիւր մարդասպան իր գոհերի տանջանքի գործն ինքն իր ուսերին վերցնի: Կարո՞ղ ես տանջել:

ԼԵՆԻՆ – Դժոխքի ներկայ *պրիմիտիւ* եղանակով անհնար է այդ, Տէր Ամենակալ: Տանջանքի գործը մեքենայացնել է պէ՛տք: Ես որ 1917 թուին իշխանութեան գլուխն անցայ, ընդամենը մէկ տարում երկրի բոլոր արօրները *գրասկարի* վերածեցի:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Մենք հիմա մեղաւորներին չենք վառում, այլ խաշում ենք:

ԼԵՆԻՆ – Տէ՛ր Ամենակալ, ես տանջանքի ձեւերից խեղճ չեմ, մարդկանց հազար տեսակ տանջել գիտեմ: Միայն ինձ հարկաւոր է տեսակէտ՝ մի սկզբունք, որի համար պիտի տանջել: Ուրիշ խօսքով՝ իդէալ: Եւ այդ իդէալն ինչքան հեռու, ինչքան անիրական լինի, այնքան տանջանքը մեծ ու *էֆեկտ*աւոր կը լինի: Այն *սոցիալիզմ*ը, որի համար կոտորեցի Ռուսաստանի ողջ ժողովուրդը, հիանալի էր այդ տեսակէտից: Ոչ միայն Ռուսաստանը, այդ իդէալով կարելի է ողջ աշխարհը կոտորել ու դէռ չիրականանայ:

(Ներս է մտնում հերթապահ սալմանան մի շան հետ):

ՀԵՐԹԱՊԱՀ – Տէ՛ր Ամենակալ, մի մեղաւոր որսորդ է մեռել եւ ուզում է իր շան հետ միասին մտնել դժոխք: Ինչ անում ենք՝ այս շունը չի ուզում անջատուել իր տիրոջից: Տարանք արքայութիւն՝ կապեցինք, վազեց մտաւ դժոխք: Ին՞չ անենք:

(Շունն ուշադիր նայում է Ասրծոյ, Լենինի եւ Սաղայէլի երեսին եւ պոչն անհանգիստ շարժում):

ԱՍՏՈՒԱԾ – *(Սաղայէլին):* Մեր Կերբերոսն խո՞ւմ չի ծերացել, մեռելների վրայ հաչո՞ւմ է:

ԼԵՆԻՆ – Չէ համարեա, ակոռայ չունի բերանում:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Վերցրէք այս շունը Կերբերոսի տեղակալ, թող միասին հաչեն:

ՀԵՐԹԱՊԱՀ – Լսում եմ, Տէ՛ր: *(Տանում է շանը):*

ԱՍՏՈՒԱԾ – Հը, Լենին, ինչ պատահեց քեզ, ինչու՞ յանկարծ տխրեցիր: Չլինի՞ այս շու-
նը քո նախկին ծանօթներից էր...

ԼԵՆԻՆ – Ո՛չ, Տէր Ամենակալ, այս շունն իմ նախկին ծանօթներից չէր: Իմ վիշտն ուրիշ
է: Ա՛խ...

ԱՍՏՈՒԱԾ – Ինչ պատահեց քեզ յանկարծ: Ինչ ես մտածում:

ԼԵՆԻՆ – Իմ «աշակերտ» Ստալինն այս շնից էլ հաւատարիմ էր ցոյց տալիս ինձ, բայց
այնուամենայնիւ թոյլ տուեց, որ ես այսպէս մենակ մեռնեմ...

ԱՍՏՈՒԱԾ – *(Բարձր ծիծաղ):* Դու կարծում էիր մարդը շան պէս հաւատարիմ է: Մարդն
ե՛ս եմ ստեղծել՝ ե՛ս գիտեմ, թէ ի՛նչ եսական տիպ է:

ՍԱԴԱՅԷԼ – *(Թեւի ժամացոյցին նայելով):* Օ՛, ուշացայ, մեղաւորների տանջանքը վո-
խելու ժամանակն է: *(Լենինին):* Հիմա ի՛նչ ես ասում: Տանջանքի գործը ստանձ-
նում ես:

ԼԵՆԻՆ – *(Կոպրուած):* Ուզեմ-չուզեմ պիտի վերցնեմ, խոմ այսպէս պարապ-սարապ
ձեռք ձեռքի վրայ չե՛մ նստելու:

ՍԱԴԱՅԷԼ – Դէ գնանք քեզ գործին ծանօթացնեմ: *(Բոլորը գնում են):*

ՏԵՍԻԼ 2.

Համլէտ, Քրիստոս

ՀԱՄԼԷՏ – Քրիստոս ջան, մի ջահելոյթին չանե՛նք:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Այսինքն ինչ:

ՀԱՄԼԷՏ – Մի շիշ գինի, մի փոքր խորոված, մի գեղեցիկ հրեշտակ, դրախտի խո՛ր մի
ծմակում, ստուերախիտ ծառերի տակ... Մնացեալն էլ դու՛ ասա:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Համլէտ:

ՀԱՄԼԷՏ – Համլէտը լսում է:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Չնայած մենք հին ընկերներ ենք, բայց մի օր դու քո կեանքը չպատմեցիր
ինձ: Դու երկրում ինչ մարդ ես եղել:

ՀԱՄԼԷՏ – Աշի, ինչ հետաքրքիր է: Ես երբեք իրական մարդ չեմ եղել: Շեքսպիրն է ինձ
ստեղծել, եւ ես բեմից բոլորովին ոտքս գետին չեմ դրել: Ի ծնէ դերասան էի, դե-
րասան էլ մեռայ:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Իսկապէ՛ս: Խեղճ մարդ:

ՀԱՄԼԷՏ – Խեղճ: Երբեք: Ժողովուրդն ինձ անլի է պաշտել, քան քեզ: Ամէն ներկայաց-
ման մի իշաբեռ ծաղիկ էին նետում բեմ ոտներիս տակ եւ թատրոնից վերջ կա-
քիս լծուած էին տուն տանում: Մինչդեռ մարդիկ քեզ ապտակեցին, երկու
աւագակների արանքում խաչեցին ու թաղեցին: Հազիւ յարութիւն առար՝ փա-
խար...

ՔՐԻՍՏՈՍ – Դերասանի փառքը մահուանից յետոյ մոռացում է, իսկ աստուածների փառքը յափտենական է:

ՀԱՄԼԷՏ – Դերասանն ու աստուած միեւնոյն բաներն են: Երկուսն էլ հիմնուած ստի վրայ: Դերասանն իր ներկայացման երեք ժամումն է խաբում՝ երեք ժամ էլ փառաւորում, Աստուած յափտեանս է խաբում՝ յափտեանս փառաւորում:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Համլէտ:

ՀԱՄԼԷՏ – Լսում եմ:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Համլէտ, ես մի չափազանց կեղծ վիճակ եմ ապրում: Ամենայն հաւանականութեամբ, իրեն աստուած անուանող հայրս, այդ անատամ սրիկան, խաբել է խեղճ մօրս, գայթակղեցրել, դարձնելով նրան դաւաճան ամուսին, իսկ ինձ ապօրինի գաւակ:

ՀԱՄԼԷՏ – Ամբողջ կեանքումս ես այդ ողբերգութիւնը ապրել եմ, Քրիստոս: Իմ մայրն էլ հօրեղբօրս հետ էր այդպէս: Ես ինձ ուտում էի, հոգեպէս տառապում էի: Դարձայ խելագարի պէս: Ողջ օրը ձեռքս սրիս վրայ դրած, բեմի վար ման էի գալիս ու «լինէ՛լ, թէ՛ չլինէ՛լ» էի ասում: Վերջը չդիմանալով դուրս քաշեցի սուրս, եւ եղաւ այն ինչ լինելու էր: Արիւն:

ՔՐԻՍՏՈՍ – *(Մայտնական):* Բայց Համլէտ, ես որ սուր դուրս քաշեցի, դերասանի նման չեմ քաշի: Ես սուրը աստժոյ պէս դուրս կը քաշեմ ու երկինքն ու երկիր իրար կը խառնեմ:

ՏԵՍԻԼ Է.

Քրիստոս, Մարիամ, յետոյ՝ Յովսէփ

ՔՐԻՍՏՈՍ – Մայր, երբ ես Աստծուն այնպէս նեղեցի, որ այլեւս ազատուել չկարողացաւ, խոստովանեց, որ ես ապօրինի գաւակ չեմ, որ նա քեզ տեսել է առաջուց, սիրել, բոլոր բնական, ընդունուած ձեւերով գրկել քեզ նախապէս, յղացրել, յետոյ հետքը ծածկելու համար Գաբրիէլին ուղարկել աւետիք տալու: Ճիշդ է, ասա՛:

ՄԱՐԻԱՄ – Ո՛չ:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Ասա՛ ճշմարտութիւնը, մայր:

ՄԱՐԻԱՄ – Ճշմարտութիւնը կը կործանի քեզ, որդի: Ճշմարտութիւնը ծովային քամու նման ցրի կը տայ աստուածային ներկայ փառքդ, դարձնելով քեզ մի խեղճ ու կրակ, թշուառ, ողորմելի հիւսնի որդի...

ՔՐԻՍՏՈՍ – *(Խորը՝ շունչ քաշելով):* Հասկացայ, ամէ՛ն ինչ հասկացայ... Եւ դու կամեցել ես սուտ ու պատիւ, կեղծ ու նանիւր փառքո՞վ զարդարել քո որդուն, մա՛յր... Այսպէ՛ս ես սիրել քո միածին որդուն: Դու քո խեղճ ու կրակ հիւսնի որդուն դրել ես աստուածային կեղծ պատուանդանին: Դարեր շարունակ խաբուած ժողովուր-

դը գալիս է՝ ինձ ապաւինում, եւ յաւիտենական կեանքի յոյսով գերեզման մըտնում: Դու տեսնում ես այդ բոլորը, ու քո սիրտը չի պայթում կատարածդ կեղծիքից, մայր:

Մի՛ մոռանայ, մայր, որ Քրիստոս նշանակում է ճշմարտութիւն: Իսկ դու Աստուծոյ կողմից խաբուած կիս, կամեցար ճշմարիտ որդուդ ստութեամբ փառատրել... Վերադարձրո՛ւ իմ ճշմարիտ հօրը, վերադարձրո՛ւ իմ խեղճ ու կրակ հիւսնին, որ ես ներկայ ողջ աստուածային փառքս դէն գցեմ ու խորջինը, մէջը սղոց, ուրագ ու *նանդա* գցած՝ հետեւեմ իրեն, ապրելու մեր ճակատի քրտինքով: Վերադարձրո՛ւ ինձ կեանք տուող մարդուն:

(Կիսարաց դռնից Յովսէփը, գլուխը ներս խոթելով)

ՅՈՎՍԷՓ – Կարելի՞ է մտնել...

ՔՐԻՍՏՈՍ – *(Մի մեծ գանձ գրնոդի պէս):* Ոչ միայն կարելի է, այլեւ հարկաւոր՝ որ մըտնես: Որոնում էի քեզ երկա՛ր դարեր, իմ ճշմարիտ հայր, ու այժմ գտայ: *(Փաթաթում է Յովսէփի վզով ու երկար չի պոկում: Մարիամը նայում ու յուզմունքից հեկեկում է: Լուռ փեսարան):*

ՅՈՎՍԷՓ – Աչքերիս չեմ հաւատում: Չէ՞ որ դու Աստուծոյ որդի էիր... *(Հարցական Մարիամին նայելով):*

ՔՐԻՍՏՈՍ – Հայր իմ, խաբուելուդ համար ես չեմ մեղաւորը, այլ նա, ով պարտաւոր էր քեզ օրինաւոր ամուսին լինել եւ ինձ օրինական մայր:

ՄԱՐԻԱՄ – Քրիստո՛ս, բաւական է, խղճս ինձ...

ՔՐԻՍՏՈՍ – *(Մի ձեռքով էլ մօրը գրկելով):* Իմ երկրորդ ու այս անգամ հարազատ մայրս, ներում եմ քեզ բոլորը՝ որովհետեւ Քրիստոսը նաեւ սէր է ու ներողամտութիւն: Նա, ով ներեց իրեն խաչ հանող մոլեգնած ամբոյսի ոճիրը, կը ների նաեւ իր խեղճուկրակ, պարզ, միամիտ, հեզ ու անոյշ մօրը, իր քաղցր մօրը: *(Անվերջ համբոյր):* Մայր, յիշո՛ւ՛մ ես, երբ իմ խաչելութեան առաջ դառն հեկեկում էիր, ես ցոյց տուեցի Յովհաննէսին եւ ասացի՝ մայր ահա քո որդին: Իսկ հիմա, որ յարութիւն առայ, տալիս եմ քեզ այս մարդուն, եւ ասում՝ մայր, ահա քո օրինաւոր ամուսինը:

(Զանգահարում է, ներս են գալիս Գաբրիէլն ու Մաղայէլը: Գաբրիէլին) Հրեշտակապետ, դժոխքից կը վերցնես մի հինգ հազարի չափ սատանայ, կ'երթաս դրախտը, էդ խրտուիլակ հրեշտակներին խնկի ծառերից ցած կը բերես ու ծառերը արմատից կը կտրես: Դրախտը կ'ալես, կը մաքրես բոլոր «սուրբ» ու «սրբազան» զիրիկից, մարդկային պայմաններ կը ստեղծես մի գոյգ ճշմարիտ ամուսինների համար:

ԳԱԲՐԻԷԼ – Ես այնքան զբաղուած եմ տէր իմ... Բոլշեիկեան կառավարութիւնը ժողովրդին այս տարի հաց չի տուել ու ողջ երկրով մէկ՝ մեռած երկինք են գալիս: Դրանց դիմաւորութեան գործն եմ կազմակերպում:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Լաւ, դու կաց, Սաղայէլը թող դրախտը կարգի բերի: Սաղայէլ, գնա՛ ասածս կատարիր: *(Սաղայէլը գլուխ տալով հեռանում է: Գաբրիէլին, հանդիսաւոր, հրամայական)* Իսկ դու, Գաբրիէլ Հրեշտակապետ, չես գնայ Ռուսաստանից եկած սովամահներին դիմաւորելու: Կը վերցնես քո վերջին դատաստանի փողը՝ կը փչես այնպէս, որ անմիջապէս աշխարհի բոլոր մեռածներն ու կենդանիներն այստեղ հաւաքուն:

ԳԱԲՐԻԷԼ – *(Խիստ վախեցած):* Ինչ է, մեծ ոճի՞ր...

ՔՐԻՍՏՈՍ – Իր նմանը չունեցած ոճիր: Մեր տիեզերքը ստեղծող Արարիչը, միայն սուրբ, միայն հզօր ու միայն արդար Աստծուն բռնել եմ մի անմեղ կնոջ բռնաբարելիս:

ԳԱԲՐԻԷԼ – Ինչ ես խօսում, տէր: Այդ որտե՞ղ, մէրք է պատահել:

ՔՐԻՍՏՈՍ – Հրէական փոքրիկ Նազարէթ քաղաքում, սրանից 1950 տարի առաջ: Գնա՛ շուտ, էլ չսպասես:

ԳԱԲՐԻԷԼ – *(Շուար ու մոլոր):* Լաւ, բայց այդ փողի տեղն էլ չգիտեմ: Գտնեմ էլ՝ պիտի կարողանա՞մ փչել: Բոլորովին չեմ փորձել...

ՔՐԻՍՏՈՍ – Զարմանք բան... աստուածային բաները բոլորն էլ այսպէս սուտ են: Ա՛յ Գաբրիէլ Հրեշտակապետ, դու պահում ես յատուկ վերջին դատաստանի փող փչելու համար, եթէ այդ էլ չգիտես, էլ ինչ գիտես: *(Խիստ):* Ոչինչ չեմ հասկանում: Գնա՛, ինչ կ'ուզես փչիր՝ այնպէս որ վաղը էս ժամանակ աշխարհի բոլոր արարածներն այստեղ լինեն:

ԳԱԲՐԻԷԼ – *(Գնալով, դռան մէջ):* Ես ի՞նչ փչեմ...

ՍԱԴԱՅԷԼ – *(Մտնելով):* Ձեր հրամանն կատարուած է, տէ՛ր:

ՔՐԻՍՏՈՍ – *(Իր ծնողներին)* Դէ, սիրելի ծնողներ, յոգնած կը լինէք այս 1950 տարուայ *օյինքազուրթի*ններից: Գնացէ՛ք տեղաւորուեցէ՛ք, ձեր հալալ աշխատանքով ապրեցէ՛ք, որ ձեր բնակած վայրն անուանուի դրախտ:

ՄԱՐԻԱՄ, ՅՈՎՍԷՓ – *(Միասին):* Իսկ դո՞ւ...

ՔՐԻՍՏՈՍ – Ես խճճուած եմ իմ խղճի ճիրաններում: Ես սկսեցի մի գործ միայն, որն պէտք է վերջացնել: Չէ՞ որ Քրիստոս նշանակում է նաեւ փրկիչ: Հետեւելով իմ կոչմանը՝ մարդկութիւնը պէ՛տք է փրկեմ, թէ ոչ... Սաղայէլ, բանտարկել բոլոր աստուածներին:

ՎԱՐԱԳՈՅՐ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐԱՐ

Տեսարանը ներկայացնում է երկնային բանար, որը պահպանում են սափրանաներն իհիպ շարքերով: Բանարում կծկուած՝ աշխարհի բոլոր սափրուածներն ու սափրուածացուները դողում են իրենց սպառնացող դաբասարանից:

ՏԵՍԻԼ Ա.

Ասրուած, Ալլահ, Ապիս, Արամազդ, սափրուածացուներից՝ Լենին, յեպոյ Սպալին

ԱՍՏՈՒԱԾ – Ընկերներ, ահա ձեզ մի աստուածային Բրուտոս: Որդին բանտարկել տայ իր հորը...

ԼԵՆԻՆ – Մեղադրական *սկիբ* ներկայացումձ է Ձեզ, ինչո՞ւմ էք մեղադրում:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Այո՛... բռնաբարութեան մէջ:

ԼԵՆԻՆ – *(Յիշել ուզելով):* Բռնաբարութի՛ն: Այդ մեր 63րդ յօդուածն է կարծեմ: 63րդ յօդուածի ո՞ր մասով:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Չիմացայ, աչքերս մթնել էր:

ԼԵՆԻՆ – Ուզում եմ ասել բռնաբարութիւնը ո՞ր իմաստով էր վերցուած, սեռական հաճոյք՝ սեռական հաճոյքի՞ համար, թէ սեռական հաճոյք երեխայ ունենալու համար:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Ինչ է, դա գաղտնիք է: Ո՞վ չի իմանում, որ այդ՝ երեխայի համար արեցի: Շանտ համաձայն էի այդ մեղստտ *սկիբ*ին: Դրա համար հէնց կոյսից կամեցայ յընդացնել՝ չեղաւ:

ԼԵՆԻՆ – Ա՛յ մարդ... ըը՛ը՛, այ Աստուած, ի՞նչ երեխայական խելք ես ունեցել, կոյսին յընդացնել կը լինի՞:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Լինել-չլինելը մէկ կողմ՝ ամբողջ 2000 տարի մարդկութեանը հաւատացրի՞, դու էդ մտիկ տուր: Կամ՝ այ դու, Վլադիմիր Իլյիչ Լենին, դու, որ այսպէս մեծ մեծ խօսում ես՝ քո կառուցած *սոցիալիզմ*ն անելի խելքի մօտիկ բան է, քան կոյսի յղանալը: Աստուածութեան գաղտնիքը նրանում է, որ անհնարինը քարոզեն, որպէսզի իրենց թագաւորութիւնը անվախճան լինի: Ենթադրենք քո *սոցիալիզմ*ը կառուցեցիր՝ վերջացրիր: Կը դառնաս հասարակ մարդ, էլ ո՞վ քո վրայ կը թքի:

ԼԵՆԻՆ - Այդ մէկը ճիշդ է, տէր Ամենակալ: Իսկ դատական *սյրոցէտը* նրբ է սկսում:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Չգիտեմ:

ԼԵՆԻՆ – *(Այս ու այն կողմ նայելով):* Բայց ես մի լուր էի ուզում ուղարկել մեր Ստալինին, որ շուտ Ռուսաստանի դռները փակի՝ գայ, մեր դրութիւնը վտանգաւոր է: *(Պատրուհանից դուրս):* Է՛յ, ինձ նայիր, ընկեր սատանայ: Չեն կարող մի լուր տալ երկիր՝ մեր Ստալինը գայ:

ԱՍՏՄՆԱՅ - *(Դրսից):* Ես Ստալինի հասցէն չգիտեմ:

ԼԵՆԻՆ – Վա՛յ ջանիկս, դրանից էլ հեշտ հասցե՛: Կ’իջնես Երոպա, կը մտնես Ռուսաստան, եւ կը հարցնես Ստալինին: «Ստալին» բառը լսելիս ժողովուրդն առաջին առթիւ ծափ կը տայ ու *ովացիա* կը սարքի, բայց յետոյ կը տանի տեղը ցոյց կը տայ: Ներս մտնելիս եթէ *սրոպուսկ* կը պահանջեն, ասա՛ ես սատանայ եմ եւ քեզ ներս կը թողնեն: Ասա՛ քո ուսուցիչը քեզ կանչում է: Դէ թո՛ղ, ջանիկս...

(Գալով իր նախկին տեղը՝ Ասրծուն): Դեռ ջահէլ է, որ մեծանայ, ի՛նչ աստուած կարող է լինել: Նա թող քո տեղը լինէր, թող թոյլ տար իր որդին իրեն այսպէս ձերբակալէր: Ձեռա՛ց՝ գնդակահարութիւն: Իր մօտիկ ընկերներ՝ Ռիկովին, Բուխարինին, Զինովիեին, Կամենեին ո՞նց գնդակահարեց: Ստալինն ուժեղ աստուած կը լինի, ոչ թէ մէկ, այլ հազար կոյս մէկ անգամից կը բռնաբարի ու անպատիժ կը մնայ: Եթէ քեզ նման աստծու որդու պէտք ունենայ՝ մեր ո՞ր կոյսն է, որ պիտի մերժի նրա համար մի որդի ծնել:

(Այս միջոցին բառաչում է Ապիս ցուլը):

ԲՈԼՈՐ ԱՍՏՈՒԱԾՆԵՐԸ – Վա՛յս, սոված է խեղճը:

ԼԵՆԻՆ – *(Պատրուհանից):* Տղերք ջան, դրախտի պատի տակից մի փունջ խոտ քաղէք՝ բերէք, Եգիպտոսի աստուածը սոված է: *(Նայելով ցուլին, կամսոց):* Ի՛նչ պարարտ եզ է, «մասնթերման համար»: *(Բարձր):* Ընկեր ցուլ, ի՛նչ մեղադրանքով էք ձերբակալուած:

ԱՊԻՍ – Ոչ մի մեղադրանք: *Տունդրայում* արածում էի, եկան բռնեցին:

ԼԵՆԻՆ – Երինջ-մերինջ բռնաբարելու փորձ խոմ չե՞ս արել:

ԱՊԻՍ – Ես կոտուած եմ:

ԼԵՆԻՆ – Բժշկից համապատասխան վկայական ունե՞ս:

ԱՊԻՍ – Ի՛նչ վկայական, թող նայեն:

ԼԵՆԻՆ – Չեղաւ: Նայելն արժէք չունի, բժիշկը պիտի վկայի այդ: Բժշկից եթէ վկայական ունենաս՝ մէկի տեղ երկու անդամ ունենաս եւ օրական տաս երինջ բռնաբարես՝ ազատ ես: Իսկ ինչո՞ւ եգիպտացիք մի մարդու կերպարանքով աստուած չստեղծեցին իրենց համար՝ քեզ նեղութիւն տուեցին:

ԱՊԻՍ – Որովհետեւ սպիտակամորթ մարդ չկար իրենց մէջ, սեւ աստուած էլ չի լինում: Ինձ որպէս սպիտակ կենդանի ընտրեցին:

ԼԵՆԻՆ – Հասկանալի լեզուով պաշտո՞ւմ էին:

ԱՊԻՍ – Ո՛չ: Չորս հազար տարի պաշտուեցի՝ ոչ մի բառ չհասկացայ:

ԱՍՏՈՒԱԾ – *(Որ հեղափոխութեամբ լսում էր):* Ուրեմն դու ոչ ոքի արքայութիւն չե՞ս տարել:

ԱՊԻՍ – Ես արքայութեան ճանապարհը չեմ իմանում:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Ա՛յ քեզ անմեղ աստուած...

(Ալլահին): Բարեւ Ձեզ: Չես խօսում: Ազատ ժամանակներս հակառակորդներ ենք եղել, բայց բռնությունց յետոյ չարժէ մեր քէնը շարունակել: Համաձայն ես:

ԱԼԼԱՇ – Ես դիտարկում աստուած չեմ: *(Կամիաց):* Ձեր դրախտից մի քանի հատ հուրի-փէրիներ չե՞ս կարող բերել ինձ, սովոր մարդ եմ, չեմ դիմանում...

ԱՍՏՈՒԱԾ – Մեզ մօտ հրեշտակները միայն թեւեր ունեն...

ԱԼԼԱՇ – Ուրեմն վերջին դատաստանի ժամանակ յառնելիս՝ ձեր մեռելները մարմնի վարի մասերը թողնում են գերեզմանում:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Այո՛:

ԱԼԼԱՇ – Այն ժամանակ լաւ չե՞ր լինի, որ վարի մասերը յառնուէին՝ վերինը մնար:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Գի՛ժ ես: Մեղստո մասը երկինք գար, ինչ անէր: Մէկ այդ էր պակաս:

ԱԼԼԱՇ – Թէկուզ հէնց պատժուելու համար: Հապա ինչ: Վարի մասը մեղք գործի, վերի անմեղ մասը պատժուի: Մեզ մօտ մահմեդականները, որ իմանան դրախտի հուրի-փէրիները կիսում են, մի՛ մարդ չի մեռնի:

ԱՍՏՈՒԱԾ – *(Արամիագրին):* Ձեր դէմքն ինձ ծանօթ է, բայց չեմ յիշում որտեղ եմ տեսել:

ԱՐԱՄԱԶԴ – Ես հայոց աստուածն եմ եւ ապրում եմ Մասիսի կատարին: Ձեմ կարծում տեսած լինէ՞ք:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Բռնաբարութեան մէջ էք մեղադրում: Այդ կողմից ես վերին աստճանի բարոյական աստուած եմ: Ուրիշ կնոջ երես նայած չունեմ: Ես իմ սեփական կինը, ընտանիքը, երեխաներն ունեմ, որոնք այս բոլորիս էլ ապրում են այնտեղ:

(Այդ միջոցին ներս է գալիս Սփայինն ու փաթաթում է Լենինին):

ՍՏԱԼԻՆ – Թանկագին ուսուցիչ:

ԼԵՆԻՆ – Գերազանցի՛կ աշակերտ: Ի՛նչ շուտ եկար:

ՍՏԱԼԻՆ – Ես գործս վերջացրել՝ պիտի գայի արդէն: Ռուսաստանում մարդ չթողի:

ԼԵՆԻՆ – *(Ուրախ):* Գիտե՛մ: Ո՞ւմ աշակերտն ես, որ թողնես: *(Լուրջ, մի կողմ քանակելով):* Ես այստեղ ընդհատակեայ աշխատանք էի տանում: Հիմա ձերբակալուած եմ ու մեղադրական ակտը դեռ չեմ ստացել, չգիտեմ ինչի մէջ եմ մեղադրում: Քեզ կանչեցի խորհրդակցելու, չէնք կարող էստեղ էլ մի «հոկտեմբերեան յեղափոխութիւն» առաջացնել:

ՍՏԱԼԻՆ – Կը մտածեմ այդ մասին: Ես քեզ հետ եմ այսուիետ, եւ ոչ մի մահ այլեւս մեզ չի բաժանի:

ԼԵՆԻՆ – Ի միջի այլոց, Ստալի՛ն, իմ գնդուած մարմինը դեռեւս մնո՞ւմ է Մալգոլէթում:

ՍՏԱԼԻՆ – Չէ համարեա, ցեցերը կերել են:

ԱՍՏՈՒԱԾ – *(Մօլբենայով Լենինին):* Սա՛մ է քո աշակերտը: Չես էլ ծանօթացնում:

ԼԵՆԻՆ – Ստալին ջա՛ն, ծանօթացիր մեր Աստծուն: Մենք կարծում էինք Աստուած չկայ, մինչդեռ կար:

ԱՍՏՈՒԱԾ – *(Մտախիսիս)*: Ռուսաստանի կէտը, որ Լենինը թողել էր քեզ ոչնչացնելու, վերջացրի՛ր:

ՍՏԱԼԻՆ – Մինչև վերջին մարդը, տէր իմ:

ԱՍՏՈՒԱԾ – *(Ներողամիտ ժպտումով)*: Բայց սպանութեան համար ես մարդկանց պատժում եմ հա՛, իմացիր...

ՍՏԱԼԻՆ – Բայց մենք սպանեցինք ողջ Ռուսաստանը ոչ մեր անձնական շահի համար, այլ իրենց երջանկութեան համար, սոցիալիզմի համար: Նրանք մեռան երախտագիտութեամբ՝ «կեցցէ Ստալինը» շրթունքներին:

ԱՍՏՈՒԱԾ – *(Լենինին եւ Մտախիսին)*: Ապրէ՛ք, որդիներ, ձեր արած բարիքը երբեք չի մոռացուի: *(Մտախիսին)*: Ես եթէ քեզ նման մի աշակերտ ունենայի՛: Իմ որդին դաւաճանեց ինձ:

ՍՏԱԼԻՆ – Այնտեղ, երկրում ես չէի ճանաչում Ձեզ, եթէ ճանաչէի ես ինքս կը գայի առանց Ձեր կանչելուն: Միեւնոյն է, իմ կոչումն «աշակերտութիւնն» է՝ Լենինին չէի լինի, Ձեզ կը լինէի աշակերտ:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Լենինը վատ մարդ չէ: Եթէ Աստուած կամենայ այս դատից արդարացուած դուրս գանք՝ մենք միասին գործ կ'անենք:

ՍՏԱԼԻՆ – Իսկ կաշատելով չի՞ կարելի ազատուել:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Ոչ:

ՍՏԱԼԻՆ – Մեզ մօտ միայն կաշատքով էին ազատում...

(Յանկարծ բանտի դուռը բացում է, երևում է Բեհեղգերուդը երկնային միլիցիոներներով շրջապատուած):

ԲԵՀԵՂՋԵԲՈՒՂ – Երկնքի եւ երկրի արարիչ աստուածներ, շարքի կանգնէք՝ դատարան գնալու:

(Աստուածները գոյգ-գոյգ կանգնում են: Ապիսը բոլորից առաջ):

ԱՍՏՈՒԱԾ – *(Բեհեղգերուդին)*: Տկար եմ, թոյլ տուր այս եզին նստեմ:

ԲԵՀԵՂՋԵԲՈՒՂ – Ամաչիր, նա էլ քեզ չափ աստուած է, եթէ ոչ ատելի: Նրան պաշտել է Եգիպտոսը, որ Իսրայելից ատելի մեծ, ատելի ուժեղ ազգ է եղել:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Իմ ստեղծած եզն է, որ մի փոքր հեծնեմ՝ ինչ կը լինի:

ԲԵՀԵՂՋԵԲՈՒՂ – Լո՛իր: Բաւական է ինչքան քո ստեղծածներին հեծար...

ԱՊԻՍ – *(Բեհեղգերուդին երախտապարտ հայեացքով)*՝ Շտրիակալ եմ:

ԲԵՀԵՂՋԵԲՈՒՂ – Դէ՛, վերջացրէք: Աստուածները բոլորն են այստեղ: Ո՞ր են յունական աստուածները: Զենս, հաշուիր աստուածներդ ու առաջ ընկիր: Ապոլլոնն այս-

տեղ է: Հապա հաշուիր՝ այս քո ծովի աստուածը, սա ցամաքի, սա գրի, սա բանաստեղծութեան, սա արուեստի, սա քաջութեան, սա սիրոյ, սա ատելութեան, սա պատերազմի, սա անմեղութեան, սա առաքիներութեան, սա պտղատուութեան, սա երաշտի... Էս ինչ է, այն աստուածների հայր Ջեսս, այսքան աստուած կը լինի, որ հաւաքել ես գլխիդ: Փոքրիկ Յունաստանում այսքան մարդ կան՝ ինչքան աստուած: *(Արամնազդին)* Արամնազդ, քո աստուածներն էլ այսքան են...

ԱՐԱՄՆԱԶԴ – Ո՛չ, ես ծովի եւ քամու աստուած չունեմ: Դաշնակիցները Հայաստանին ծով տուին, որ նրա համար էլ աստուած ծնուի:

ԲԵՇԵՂՋԵԲՈՒԴ – Դէ՛, զինուորական կարգով կանգնել, քայլերով առանջ՝ մարջ՝ մէկ-երկու, մէկ-երկու, աջ-ձախ...

ՎԱՐԱԳՈՅՐ

ՊԱՏԿԵՐ

Վերջին դարասարան: Դարական դահլիճում հաւաքուած է ողջ մարդկութիւնը: Աստուածները դարասարարեայի աթոռին կույ եկած: Բեմի վրայ բազմած է դարական կազմը: Քրիստոսը մէջբերելը, երկու արեւնակալները՝ Բեհեղզերուղը եւ Սադայէլը աջ ու ձախ: Արձանագրում է Մեարոյ Մաշտոցը: Նիսիսից առաջ կարդացում են Ռաֆայէլի ու Գրիգոր Նարեկացու նամակները:

«Չկարողանալով նիսիսն անձամբ ներկայ լինել, – գրում է իրաւացի մեծ նկարիչ Ռաֆայէլը, – յայտնում եմ, որ իմ Մադոննան նկարելիս բոլորովին նկարի չեմ ունեցել Մարիամ Աստուածածնին: Ես նկարել եմ մեր րան դիմացի կօշկակար Պուչչինոյի կնոջը, որի հետ ծածուկ սարեցի 12 րարի: Ինկվիզիցիայից վախենալով «Մադոննա» անուանեցի»:

Գրիգոր Նարեկացին գրում է. «Ես անյոյս սիրահարուած էի Նարեկի վանքի կովկիթ Գուլոյին: Գուլօն մերժեց իմ սէրը: Ես ուխտեցի վանք մտնել եւ դժբախտ սէրս աղօթքներիս մէջ ողբալ: Այնպէս որ Աստուած վերագրող բոլոր օրհներգերս Գուլոյին են պատկանում»:

Այնուհետեւ դարական նիսիսը յայտարարում է բացուած եւ նախագահ Քրիստոսն սկսում է կարդալ իր մեղադրական ճառը:

«Մարդկութիւն,

*«Վերջին դատաստանն» աստուածները խնամքով պահում էին մարդկութեանը պատժելու համար: Նախախնամութեան կամքով այսօր շոտ եկաւ, ու մարդկութիւնը հաւաքուել է այստեղ՝ դատելու իր աստուածներին: *(Նայելով Աստուծուն):* Ոտքի՛ կանգնիր: *(Աստուած կանգնում է):* Ո՛վ է այս Աստուած: Մա ինքն Արքահամի, Իսահակի եւ Յակոբի Աստուածն է՝ Արարիչն ամենայն արարոց: Այս անստեղծ ու յաիտենական Աստուածն, այս մեծ, պատկառելի տիեզերական գոյութիւնը, երբ ստեղծեց առաջին մարդն ու առաջին կինը՝ մարդ ու կին դեռ իրար երես չտեսած, դեռ առաջին սէրը չվայելած, մի*

ինչ-որ խնձորի համար պատմություն ստեղծեց ու դրախտից դուրս վոնդեց, նման այն վատ սկետրայրների, որոնք իրենց տղան պսակելուն պէս հայրենական տանից հեռացնում են երկուսին էլ:

«Շատ լաւ արեց ի հարկէ: Մարդու համար դրախտն այնտեղ է, ուր կարող է իր ճակատի քրտինքով հաց վաստակել եւ ապրել խաղաղ ընտանեկան կեանքով: Ի՞նչ արժէ Աստուծոյ պողատու ծառերով դրախտն, ուր մարդ անգործ, կիսավայրենի կապիկների նման ծառից ծառ թռչկոտի ու անաշխատ ապրի:

«Լաւ՛, ուրեմն, Աստուած բարկացաւ, Ադամ-Եւային դրախտից դուրս արեց, եւ տրամաբանօրէն պիտի ենթադրենք, որ իր դրախտի դուռը պիտի կողպի, մտնի՛ ներս՝ չուզենալով նրանց երեսը տեսնել:

«Բայց այդպէս չեղաւ, դժբախտաբար:

«Երբ Ադամ-Եւան դրսում իրենց համար նիւթական պայմաններ ստեղծեցին, իրենց ծնած երկու որդիներով քաղցրանուշ ընտանեկան կեանքով սկսեցին ապրել, ամենաբարի Աստուածը դուրս եկաւ դրախտից եւ ծակաչք մարդու պէս Կայէնից եւ Աբելից գոհ պահանջեց:

«Աբելը ամօթից մի ոչխար գցեց այս շատակերի բերանը, բայց Կայէնի գոհը չընդունե՛ց մեր պարոնը, ասում է մաքրուած չե՛ք քո ցորենը:

«Եւ ի՞նչ: Երկու եղբայրներին թշնամացրեց եւ առաջին մարդու առաջին որդուն մարդասպան դարձրեց»:

ԱՍՏՈՒԱԾ – Երկու խօսք կարելի՞ է...

ՔՐԻՍՏՈՍ – Լռի՛ր, ոճրագործ: Հա, չմոռանամ ասել, որ այս այն նոյն Աստուածն է, որ իր «տասնաբանեայ պատուիրանի» մէջ ասում է՝ «մի սպանաներ»:

«Այնուհետեւ այս Աստուած գալիս է Աբրահամի մօտ, սուտ խոստումներով համոզում է Աբրահամին, որ իր միակ, մեծ դժուարութիւններով ունեցած որդին, Իսահակը գոհի իրեն: Ոչխարակերութիւնից մենք անցնում ենք մարդակերութեան շրջանը, այդ նկատի ունեցէք: Իսկ ի՞նչ էր նա խոստանում Աբրահամին՝ քո ազգն ասում է, երկնից աստղերի ու ծովի աւազի չափ պիտի բազմացնեն եւ մեծ ազգ շինեն: Ու մեծ ազգ շինեց նրանով, որ այսօր գերմանացիք ութ միլիոն «Աբրահամի որդի» ջարդեցին, իսկ մնացեալ ազգն էլ աշխարհի երեսին ցիր ու ցան, գող շան նման հալածում է: (*Աստուծոյ*): Ա՛յս է քո խոստումն, աւագա՛կ: Դու ոչ թէ Աստուած, այլ մի աղուէս էիր, որ ուզում էիր խաբէութեամբ Աբրահամի կտուցից նրա որդին վայր գցէիր եւ լափէիր:

«Այնուհետեւ մենք այս Աստուծոն տեսնում ենք Միսայի անապատում, ուր անխնայ կոտորում է իր ստեղծած փղշտացոց, խեւացոց, հեփեսացոց եւ այլն:

«Սրա վրայ եթէ անելացնեն նաեւ այն, որ նա կոյսը յիացրեց եւ իրեն համար որդի ծնեց (*նհ, ամօթիցս գերին եմ մորսում*)՝ պատկերը կատարեալ կը լինի:

«Մի խօսքով իր գրած «տասնաբանեայ պատուիրանը» մէկիկ-մէկիկ բոլորն էլ խախտեց՝ «սպանանեց», «շնացաւ», «սուտ խօսեց» եւ այլն: Միայն «պատուի՛ր քո հայրն ու մայր» պատուիրանը չխախտեց, այն էլ նրա համար, որ հայր ու մայր չի ունեցել»:

(Ալլահին): «Ուոքի՛ կանգնիր: (Կանգնում է): Մարդկութի՛ն, նայեցէք այս Աստծուն: Սա մահմեդականների աստուածն է՝ Ալլահը: Բազմակնություն հիմնադիր: Սրա երկրային տեղակալ Սուլթան Համիդը միայն 600 կին է ունեցել: Ձեզ եմ թողնում երեակայել, թե՛ ինքը քանիսն ունի այժմ: Աստուածաշնչի դրախտում հրեշտակները *վիզիտին* են՝ մինչև կուրծք, իսկ Ղուրանի դրախտում հուրի-փերիներ են ամբողջ մարմնով՝ *կաթինեպին* եւ ծառայում են դրախտ բարձրացած «անմեղ» տղամարդկանց կրթերին: Ինչպէս տեսնում էք, ծայրէծայր կին: Այս կրօնը հետետողին ոչ թէ հաւատք է հարկաւոր, այլ մի պողպատեայ առնանդամ, այսքան կանանց պատասխան տալու համար...

«Յունական բոլոր աստուածներ, ուոքի՛: (Կանգնում են): Մարդկութի՛ն, մի սրանց նայիր: Կարծում եմ, որ փոքրիկ Յունաստանում այնքան մարդ չի եղել՝ որքան աստուած ու աստուածուհի: Եւ սա՛, մարդկութին, Սոկրատէսի, Պղատոնի ու Արիստոտելի հայրենիքն է: Յունաստանը այն երկիրն է, որ տուել է աշխարհի ամենաձանար ու ամենաթեթեւ մարդիկ: Թեթեւները բարձրացել են Օլիմպոս եւ Յունաստանի միւս լեռները, ինչպէս այս աստուածների եւ գեներալ Մարկոսի բանակները: Յունաստանի դժբախտության պատճառն իր լեռներն են: Եթէ՛ նա լինէր տափարակ երկիր, այսօր Յունաստանում ոչ Ջեւի *բանդա* գոյութին կ'ունենար, ոչ՝ Մարկոսի:

«Աստուածների պատմությունը ցոյց է տալիս, որ սրանք ճանճերի են նման: Ինչպէս ճանճերը մի կաթիլ մեղրի վրայ են հաւաքում, այնպէս էլ աստուածները՝ բարձր սարերի կատարների: Եւ հաւատացած եմ, որ Մասիսը չլինէր՝ հայերը հեթանոս աստուածներ չէին ունենայ: (Բարձր): Արամազդն այստե՞ղ է: (Բարձրանում է Արամազդն իր ընտանիքով): Ինչ որ ասացի Ջեւի մասին, նոյնը պիտի ասեմ Արամազդի մասին: Սա Ջեւի հայկական թարգմանությունն է՝ նոյնութեամբ:

«Սրանով կարծում եմ վերջացրի սա աստուածների անվերջ շարանը եւ այլեւս աստուած չմնաց: (Այս միջոցին լսում է բառաչ): Ա՛, մեծ եզն ախոռում ենք մոռացել: (Ընդհանուր ծիծաղ մարդկության շարքերում): Եզներն իրենք աստուած չունեն, բայց մարդկանց աստուած են մատակարարում՝ դուք սրան նայեցէք: Ինձ զբաղեցնում է այն միտքը, թէ՛ այս խեղճ եզն ի՞նչ է խոստացել եգիպտացոց, որ կարողացել է պաշտել տալ իրեն: Որքան ինձ յայտնի է Ապիսը երկնքում վարչություն չի ունեցել, հետեւաբար՝ ոչ արքայութիւն, ոչ դժոխք: Նա կանայք էլ չունի, որ մահմեդական աստծու նման իր հաւատացեալներին խոստանայ: Նրա ունեցածները կովեր են, որոնք մարդկութեան կարիքներին չեն կարող ծառայել: Ճիշդ է, նա ունի պարարտ մարմին եւ համեղ միս, բայց երբ եգիպտացին ձեռք գարկի այդ աստուածային բարիքից օգտուելու, այն ժամանակ աստուած չի ունենայ:

«Մարդկութի՛ն, սրանով ես վերջացրի երկնային աստուածների մասին: Այն աստուածների, որոնք երկինքն ապականեցին իրենց արքայութիւններով ու դժոխքներով:

«Հիմա պատիւ ունեմ ներկայացնելու ձեզ այն երկու աստուածացուներին կամ ուրիշ խօսքով այն չաստուածներին, որոնք երկրում նստած կապկեցին երկնային աստուածներին իրենց բոլոր ձեւերով, կամենալով մեր մաքուր մարդկային երկիրը նոյնպէս ապականել իրենց արքայութիւններով: (Խիստ): Լենին եւ Ստալին, կանգնեցէ՛ք... Սրանք

Ռուսաստանը վերածեցին կարծեցեալ դրախտի, եւ Աստուածաշնչի Աստծու նման ոչ թէ դրախտի մի ծառն արգելեցին, այլ՝ աշխարհի բոլոր վայելքների ծառերից ուտելը, բացի *կոննուհզմի* ծառից: Այդ ծառի պտուղն էլ լեղի էր ու հնար չէր ճաշակել եւ իրենք, այս մարդիկ էլ չճաշակեցին:

«Սրանք *կոննուհզմի* ճանապարհով կամեցան Ռուսաստանը դրախտի վերածել, առանց հասկանալու, որ բոլոր ճանապարհներից միայն *կոննուհզմն* է, որ չի տանում դէպի դրախտ:

«Ռուսաստանը տափարակ լինելով, այս աստուածները ապրեցին Կրեմլում, որն անելի անմատչելի էր ժողովրդին, քան յունական Պառնասն ու հայկական Մասիսը: Մովսէսը Մինա անապատում գէթ մի անգամ տեսաւ իր Աստծոյ կրունկը, բայց այս թշուառականների մարմնի ոչ մի մաս ոչ մի մարդ չտեսաւ: Աստուած մի Գաբրիէլ Հրեշտակապետ ուներ՝ մարդկանց հոգիները առնելու համար, սրանք՝ անթիւ հոգեւորներ, յանձինս չեկիստների: Երկնային աստուածները միայն մտեղէն գոհ էին պահանջում, բայց սրանք՝ մսահարկ առանձին՝ ամէն կովի համար 45 կիլո, ցորենն առանձին, այնուհետեւ իւղ, ձու, կաթ, կաշի, բուրդ, խոտ, յարդ, եկամտային հարկ, ինքնահարկ, գլխահարկ, անգաւակութեան հարկ, պետական փոխառութեան, ջրի, *զիբիլի*, լոյսի հարկ, պետական ապահովագրութիւն՝ անասունի, անձի, տան եւ այլն, եւ այլն, եւ այլն:

«*Սոցիալ*-արիկաներ, դուք ընդամէնը երկու ստամոքսով ինչպէ՛ս էիք մարտում այս քան բազմաթիւ զոհեր:

«Դուք ասում էիք՝ մենք նոր տիպի *սոցիալիստ*ական մարդ ենք կառուցել...

«Ես չեմ հասկանում ինչո՞ւ բոլոր տեսակի աստուածներն իրենց ասպարէզը սկսում են ստեղծագործութիւնից: Ինչո՞ւ՝ նախապէս ստեղծուածները չեն օգտագործում:

«Ես վերջացնում եմ սրանով իմ մեղադրական ճառը:

«Մարդկութիւն, ահա՛ ձեր բոլոր աստուածներն իրենց իսկական կերպարանքով ներկայացան ձեզ այսօր: Վճիռը թողնում եմ ձեզ: Ասացէք ի՞նչ պատիժ սահմանենք այս անմահ չարագործներին:

ՄԱՐԴԿՈՒԹԻԻՆ – (*Միսձայն*): Մա՛հ բոլոր աստուածներին...

ՔՐԻՍՏՈՍ – (*Դառնալով քարտուղարին*): Արձանագրի դատավճիռը, մահ բոլոր աստուածներին: (*Մարդկութեանը*) Բայց... բայց... բայց... վերացնելով այս աստուածներին դուք լիապէս չէք ազատագրուի սրանց լծից: Աստուածներն ունեն իրենց որդին, իրենց ժառանգը, որն իրենց մահուանից յետոյ կարող է շարունակել իրենց կիսատ թողած գործը: Եւ այդ ժառանգը՝ ես եմ... (*Բրարանցում մարդկութեան մէջ*): Ես առաջին անգամ ծնունցի, որպէս թէ փրկելու ձեզ ձեր մեղքերից, բայց ընդհակառակը, ձեզ համար նոր մեղքեր անելացրի:

«Ես այսօր նորից եմ ծնում՝ ազատելու ձեզ ոչ թէ ձեր մեղքերից, այլ ձեր աստուածներից, որոնք միակ մեղքի աղբիւրն են, եւ երկրորդ անգամ պիտի խաչուեմ իմ 1950 տարուայ մեղքերս քաւելու համար: Խաչուել, թաղուել, բայց երեք օրից բնաւ յարութիւն չառնել:

«Մարդկություն, փակե՛ք երկնքի դռները եւ երկի՛ր իջե՛ք ապրելու մարդկայնօրէն: Չեմ ասում «որպէս եղբայրներ»: Եղբայրները հօր ժառանգութիւնը բաժանելիս աւելի են թշնամի, քան մարդը՝ մարդու: Ծնունդէք մարդ, ապրեցե՛ք մարդ ու մեռե՛ք մարդ: *(Դառնալով դաստառներին):* Ես վերջացրի: Ես ձերն եմ հիմա: Կապեցե՛ք ձեռներս յետեւ եւ տարե՛ք հրապարակում խաչելու: Միայն աջ ու ձախ կողմերս այս անգամ մի՛ խաչե՛ք, խնդրում եմ, այն երկու աւազակներին: Նրանք անմեղներ են, ընդամէնը մէկ ու կէս մարդ սպանած: Դուք խաչե՛ք ա՛յս երկու աւազակներին *(Լենինին եւ Ստալինին ցոյց տալով)*, որոնք ամայացրին ողջ Ռուսաստանը:

«Ու երբ խաչափայտի վրայ կը լինենք, ոչ մի աւազակի, ինչ էլ ասելու լինի, չեմ ներելու...»

ՎԱՐԱԳՈՅՐ

Ծանօթութիւն.– Վերջին դաստառանից յետոյ, ինչպէս լսեցի, մահուան դաստառօրում աստուածները վճռաբեկ բողոք են ներկայացրել Տիեզերական Ոգուն, պարճառաբանելով, որ ոչ թէ աստուածներն են սրեղծել մարդկանց, այլ մարդիկ են սրեղծել աստուածներին, հերեւաբար, պարասխանաբար են իրենց գործած բոլոր մեղքերի համար:

Տիեզերական Ոգին, կարդալով դիմումը, մակագրել է. «Մենք այդպէս մանր-մունր բաներով գրադուելու ժամանակ չունենք: Երկիրը տիեզերական մասշտաբով այնքան աննշան մոլորակ է, որի անունն աստղերի ինվենտարային ցուցակի մէջ անգամ չի էլ նշանակուած: Տեղական հարց է, ձեր մէջ կարգաւորեցե՛ք»:

29 օգոստոսի, 1949 թ.

Գրիգոր Մունճյան. *Cosmological III (Head)*. etching, 30x40 cm, 1989-2014.

Գրիգոր Մսիճեանի. *Ikon Ethra I en II (Octet)*, paint, pigment, on canvas, 2x (55x65 cm.), 1996

ՄԵՀԵՆԱԳԻՐՔ

ՃԷՍԻ ԱՐԼԷՆ

Շրջանակ Ա

անգղ

Մեհենագիր Ա

ծնունդ
առանց
այլեայլի

կը ծնիս դուն զիս

լուսանցքին

կ'արձանագրուիմ

հակող նախկին
հրաշագործ Գիրիդ

ձգտող

դէպի այլուր չգոյ
աղաղակող

օ Բուրգ անհաս
Աշտանակ գերբնական

պաշարէ պարուրէ պատէ

մանրագիրս

ըստ քու պատկերիդ ու նմանութեան

Ուտք

Մեհենագիր Բ

հրանցուածը կաթ է
շիշը՝ որդին
հոգին սուրբ՝ կթողը

իսկ դուն ես կթուողը
օ հայր բանատր

ինքզինքդ տալով
բերկրութեամբ
խմողին

ստինքդ ոտած
բաբախող

կը հրաւիրէ

ծծող շրթունքիս

գոչին
ի հպում

առ առ աղմկողը
մօտեցուր առ հեռատրը

ի կուրծք անդր

էական

Կուժակալ

Մեհենագիր Գ

կը ձայնեն

պալպլոդ

բա բա

բարձր բարբառ

կարկաչող

ի խնդիր իմաստի

գլգլացող

դէպի աշխարհ անգիտ

երկիր անձանօթ

կը կանչեն

օ Անտես

գթա ձայնիկս

ձեռք

Մեհենագիր Դ

բաց բաց բաց

դուռ գրութեան

կը կանչեմ քեզի

օ Քննող ներքիններու

կ'իյնամ ոտքիդ

անխօս

երկիր պագող

հեկեկացող

բա

բա

բացուեցաւ

օ Բան անպատում

օրինէ աս ողետորը

ուղեկցէ աս ճամբորդը

ի տարագիր անհուն

քալող եղէգ

Մեհենագիր Ե

նվ պիտի լսէ մուսաներէն
կանչումս

նվ պիտի ըմբռնէ
կարկաչումս

նվ մտիկ պիտի ընէ
թոթովիս

նվ պիտի ընկալէ
աղերսս

կաթէղ մի կտրեր
աս անգօրը

անտես մի ըներ
աս պանդուխտը

երեսդ մի դարձներ
ինձմէ

խղճա
ողորմէ
նշոյլ սփռէ

օ Գիր լուսատր

դատարկութեանս վրայ

սողնակ

Մեհենագիր Զ

եւ հիմա
 աղաղակելով
երեսս գետնին
 կը սողամ
կերակուրս եղած է
փռշին
հետքերուդ
 սողոսկոդ
դիմոդ
 դէպի ոչ մէկ վայր
բազուկդ երկարէ
ան
բռնէ
մի թողուր զիս
ի ստոր

Կեանք

Մեհենագիր Է

ձեռքդ
եթէ ետ քաշես նէ
չեմ քալեր

երեսդ
եթէ դարձնես նէ
կը տարակուսիմ

շունչէդ
եթէ զիս զրկես նէ
կը մարիմ

պաղատանքս՝

կերակրէ գիրովդ
խմցուր շունչովդ
օժէ մեղանովդ

օ Ստեղծարան

այս ժամ

յարաժամ

եւ յաիտեան

Մինի խորհրդանշան

Մեհենագիր Ը

ցիր ու ցան
 նսկեդաշտ

այս տարաշխարհին մէջ
 սերմանուած

երկիր բարի
 կը բուսնիմ

վայթէ վրաս
 ջուրդ դպրութեան

արմատներս լեցուր
 ուժովդ կենսական

որպէսզի
ծիմ

ներքե՛
 էոյթի
 արեւուդ

ՅԱԿՈԲ ՄՆՁՈՒՐՈՒ «ԱԻԵՏԻՍ» ՊԱՏՄՈՒԱԾՔԸ

ԱՐԾՐՈՒՆ ԱԻԱԳԵԱՆ

Սփիւքահայ գրականութեան մեծերից մէկը՝ Յակոբ Մնձուրին (տոհմական ազգանունով՝ Տեմիրճեան), ծնունդ է 1886 թ. Երզնկա գաւառի Արմտան գիւղում: 1897ին պատանի Յակոբը մեկնել է Կ. Պոլիս՝ ուսանելու եւ փոքր աշխատող իր հօրն ու երկու պապերին օգնելու: Ծրագրել էր համապատասխան կրթութիւն ստանալուց յետոյ վերադառնալ գիւղ, ապրել գիւղացու կեանքով, ինչպէս միւս համագիւղացիները վար անել, խոտ հնձել, իսկ ձմեռներն աշխատել որպէս ուսուցիչ: Բայց զարգացող դէպքերն այլ ընթացք ունեցան: 1915ին անբուրեց նրա հայրենի գիւղը, անդարձ տարագրուեցին ու անճիտուեցին 88ամեայ պապը, 55ամեայ մայրը, կինը, չորս երեխաները: Պատահականութեան շտրիկի փրկուած Մնձուրին, որի վերաբերեալ նա գրում է. «Իմ չմեռնիլ... 25 վայրկեանի մը, միմիայն 25 վայրկեանի ուշացումի մը կը պարտիմ... նաւը ճամբայ ելեր էր»¹, ստիպուած եղաւ իր ողջ կեանքն ապրել Ստամբուլ ասուած քաղաքում եւ այդուհետ գրեց ու պատմեց իր հենց այդ կորսուած հայրենի եզերքի ու նրա մարդկանց մասին:

Ի տարբերութիւն սփիւքահայ մի շարք հեղինակների՝ Վ. Շուշանեանի, Բ. Նուրիկեանի եւ այլոց, ովքեր հայոց մեծ կորուստը

ջանացին փոխարինել հոգեւոր հայրենիքի գաղափարով, Մնձուրին այլ ելակետով մօտեցաւ խնդրին՝ որպէս գոյ, որպէս անանց իրականութիւն, որպէս ապրող եզերք վերստեղծելով եւ *շարունակելի* դարձնելով այդ երկիրն ու նրա մարդկանց ֆիզիկական կեանքը: Եւ նրանք շարունակեցին *ասպրել*² դառնալով *Կասպոյր լոյսի* Յորնիկին Գիրգոր, Նուռ մամ կամ Շիրին, «Արմրտան»ի Վերիգեղի տէր-Պօղոս, Շէխ-կնիկ կամ Կոստան, «Կոռնկ ուստի կուգաս»ի Տիւկէ մամ, Վահան Սլոյեան կամ Ոսկեհան քեռի, նաեւ հենց ինքը՝ Մնձուրին՝ իր *Տեղեր ուր եւ եղեր եմ* յուշ-կենսագրականով եւ հարիւրաւոր այլ պատմուածքներով: Մի գրականութիւն, որ լեցուն է զըրողի բառով՝ «հայրենաբաղձիկ» յոյգերով եւ հեռուններից լսող կանչ-արձագանգներով: Մնձուրու այդ գրականութեան մէջ կեանքը հետում է, դուրս ժայթքում բոլոր անկիւններից: Եւ, եթէ կ'ուզէք, այդ ոչ թէ Մնձուրին է գրում նրանց մասին, այլ այդ մարդիկ ու գիւղն են հիւսում Մնձուրու պատմութիւնը:

Պատմուածքներից զատ՝ Մնձուրին գրել է նաեւ տարբեր գրքերի, գրողների եւ հենց իր գրականութեանը վերաբերող վերլուծութիւններ ու գնահատումներ, զըրականագիտական յօդուածներ, նամակներ, պատկերներ, որոնց «Ժամանակագրութիւն» անուանումն է տուել, ինչպէս եւ

¹ Մնձուրի, Յ. *Տեղեր ուր եւ եղեր եմ*, Իւթանապոլ, 1984, էջ 175:

հարցազրույցներ ունեցել, հրատարակել «այլեւայլ» գրություններ, որոնց մի մասն այսօր էլ շարունակում է մնալ թերթերի ու հանդեսների էջերում: Այդ ամենի խթանը իր ժողովրդին պատուհասած դատը ճակատագիրն էր, հայրենի երկրի նկատմամբ ունեցած մորմոքը, սիրոյ ու կարօտի այն անանց զգացումը, որ յար անբաժան մնաց նրանից:

Այդ երկրի ու այդ մարդկանց կեանքի անբաժանելի մասն էր պանդխտությունը, որը յաճախ շարունակում էր տղամարդկանց համար ողջ կեանքի ընթացքում՝ նրանց կանանց ստիպելով այրիի կեանքով ապրել, կատարել տան ու դաշտի ծանր աշխատանքները: Պատահական չէ, որ հայկական գաւառներում Մնձուրու խօսքով ասած՝ «ամենէն կանչուած երգեր»-ում կային նաեւ այսպիսի տողեր. «Աս տարի ալ պիտի չգամ, // Թող ճամբուս չնային»²: Հայ կեանքի չարիքներից մէկի՝ պանդխտութեան վերաբերեալ Մնձուրին գրել է տարբեր տարիների (այդ մասին նա շատ է խօսում մանաւանդ *Տեղեր ուր ես եղեր եմ* գրքում), սակայն գրողի այդ թեմայով գրուած առաջին գործը եղաւ 1920 թ. Կ. Պոլսի *Ոսրան* հանդէսում տպագրած «Աւետիս»³ պատմուածքը, որը նրա լուսագոյն գործերից մէկն է՝ գրուած գեղարուեստական բարձր վարպետութեամբ: Ընդամենը մի քանի էջից բաղկացած այս պատմուածքը հոգեբանական յուզիչ մի պատկեր-պատմութիւն է եւ այնքան կլանիչ, որ նրա մասին խօսելիս հնարատր չէ շատ հեռանալ հեղինակային պատումի մանրամասներից: Պատմուածքում Մնձու-

² Մնձուրի ԅ., *Տեղեր ուր ես եղեր եմ*, Իսթանպուլ, 1984, էջ 98:

³ Տե՛ս *Ոսրան*, Կ. Պոլիս, 1920, թիւ 14:

րին մարդկային թաքնաթաքուն ապրումների հարուստ ու ամբողջական աշխարհ է ներկայացնում, հայ կնոջ ու հայ ընտանիքի ճակատագրի որքան ընդհանրացուած, այնքան էլ առանձնայատուկ մի իրողութիւն:

Առհասարակ մնձուրիական գրականութիւնն իր գերակշիռ մասով, այսպէս ասած նկարչական է, որտեղ մեծ տեղ են գրաւում արմտանեան կեանքին ու կենցաղին բնորոշ իրադարձութիւններ, գիւղական առօրեայի մանրամասներ, բնաշխարհային գեղեցկութիւններ, մարդկային ճակատագրի, մտածումների եւ զգացողութիւնների գողտրիկ դրսեւորումներ: Մնձուրին իր պատումի ընթացքը յաճախ է կառուցում հերոսների փոփոխական հոգեվիճակների ու հոգեբանական ապրումների վրայ: Այս առումով էլ «Աւետիս» պատմուածքը ամբողջովին ընթանում է հերոսուհու՝ Սաթենիկի ներաշխարհում տեղի ունեցող յոյզերի, զգացողութիւնների ու թաքուն մտածումների հենքով:

Պատմուածքը վեր է հանում պանդխտութեան հետ կապուած հարցեր, եւ կարելի է ասել, որ գրողի կողմից յետագայում գրուած «Սիլա» պատմուածքում ներկայացուող իրադարձութիւնների խրովի նախապատմութիւնն է ներկայացնում:

«Աւետիսում» Մնձուրին գրում է «թիկունքի», այսինքն՝ գիւղում մնացածների մասին, ի մասնատրի՝ երկու երեխայ եւ սկեսուր ունեցող մի կնոջ մասին, որի ամուսինը գտնուում է այդ նոյն Ստամբուլ ասուածում⁴:

Գիւղական ամենօրեայ ծանր աշխա-

⁴ Պանդխտութեան մասին Մնձուրին գրել է նաեւ «Մեր մայրերը», «Հայան հարսիկին Մուշէն» եւ այլ գործերում:

տանքը բարդուած է Սաթենիկի վրայ, որին աւելանում են երկու փոքրիկ երեխաների ու ծեր սկեսրոջ խնամքն ու հոգսը. «Այդ օրը այգիները պիտի երթար նորէն: Այգիները փորելու արեն էր»⁵:

Թէև վաղ առաւօտ է, սակայն Սաթենիկն արդէն «թերացել» է, ուշացել: Սկեսուրը վառել է օջախը, եկեղեցի գնացել, իսկ ինքը. «Վա՛յ գլխուս, ... ես պառկեմ, քնացեմ եմ»: Սաթենիկն արագ հագնում է, խաչակնքում, «Հայր մեր»ը ասում, ոչ խարսներն ու այծերը տանում հովուին յանձնում, խոտ ու յարդ լցնում մսուրի մէջ: Մեծ պահքն էր. հացի հետ աղ դրած սամիթ է ուտում, հագնում կանացի տրեխները, մէջքին կապում ճաշի կապոցը. «Հիմա կազմ ու բոլորովին պատրաստ եղաւ: Փէշերը եւ գօտին ժողված, գոյնզգոյն գուլպաներով, ... բահն ու փետատը շալկած *աշխատանքի գացող հարս մը դարձաւ*»⁶ (ընդգծումը-Ա.Ա.): Նա արթնացնում է իր երեխաներից մեծին. «...տանը, դրանը նայէ, ... դուրպընսնկ ըլլամ, հարսնիկը մատաղ»: Դուռը ծածկում, ճամբայ է ընկնում դէպի իրենց այգին՝ նախորդ օրուայ կիսատ թողած գործը շարունակելու:

Այգիները տարածուած են աղմկոտ գետի երկու ափերին: Ամէնուր այգետրներ են աշխատում: Պատկերը հրապուրիչ է՝ ծաղկած նշենիներ, որ ինչպէս գրում է Մնձուրին. «նուրբ ու անոյշ վարդագոյն ծաղիկներով քօղքուեր էր», պատի տակ աճած ծնեբեկներ, առուի եզերքին բուսած բամբուսիկներ, հողի մէջ իջնող ու բարձրացող եւ արեւի շողերից փայլատակող փետատներ (բրիչներ), քրտինքի կալյակ-

ներ... Սաթենիկն աշխատում է արագ-արագ՝ լի եռանդով: «*Թոչնիկ մը յանկարծ, բոլորովին դեղին փետուրներով եկաւ, իր խիստ փոքրիկ կրուցը Սաթենիկին ուղղելով այգիին պարին վրայէն քանի մը անգամ ճոռոդեց, աս լսեց, ու թոչնիկը թոսաւ*»⁷: Նոյն պահին Արմտանի «կարօտների հը-րեշտակը», այգիների պահապանի՝ Մեսրոպ աղբօր տեսք առած, ձեռքին բիր, արեւաճաճանչ «*հսկայ քարի մը գագաթից*» ձայն է տալիս. «*Հարսներ... աշքերնիդ լնյս... հարսներ...*»

— *Հստընսպուրն է եկեր, Ը՛ս-տըն-պոն-տը...*»:

Գիտի, հարազատների, ծնողների, երեխաների եւ մանաւանդ երիտասարդ կանանց (Մնձուրու բառով՝ հարսների) համար կարօտների, սպասման ու երջանկութեան այդ աւետիսը այն փայփայուած ու տենչալի լուրն է, որ ամէնքի սիրտն է «թառուվառ» անում: Եւ քանի որ այդ աշխարհում, ինչպէս Համաստեղն է վկայում. «*Զարմանալի մրերմութիւն մը կար սուրբերու, աստղերու եւ գիւղացիներու միջեւ*»⁸, — դաշտ ու այգում աշխատողները հարցնում են. «*Ո՞վ են, ո՞վ...*»:

Տրուած անունների թում է եւ Խանումենց Վահանը՝ Սաթենիկի նշանածը⁹:

«*Սաթենիկի սիրտը բան մը եղաւ: ... Տարութիւն մը պարեց մարմինին մէջ, փեշապը ինկաւ ձեռքէն...*»:

Սաթենիկը վերսկսում է աշխատանքը, բայց նախկին ոգետրութիւնը չկայ, ուժերը պակասում են, ականջներում տրուած աւե-

⁵ Անդ. էջ 565:

⁶ Անդ. էջ 566:

⁷ Անդ. էջ 566:

⁸ Տե՛ս Համաստեղ, *Երկեր*, հ. Ա, 1966, Համագգային մատենաշար, Ինքնակենսագրական, էջ ԺԳ:

⁹ Ըստ ընդունուած կարգի՝ կինը իրաւունք չունէր ամուսին կամ էրիկ անուանել իր կողակցին:

տխան է՝ «*հարսնե՛ր*»: Երբ պիտի իրիկուն լինէր...որ ինքը տուն գնար: Մեծ Պահք էր, ճաշին այգիներում աշխատող կանանց հետ ուտում է աղ դրած սամիթ, հաց ու ընկուզամէջ: Ուրիշները չեն խօսում, ինքն էլ ամաչում է խօսել ստամբուլաւորների մասին: Շատ է ցանկանում, բայց չի կարող տուն գնալ: «*Նշանածն եկեր է, չի կրնար կայնիլ... պիտի ըսէին*»: Նա շարունակում է աշխատանքը: Որքան գրաւիչ էր այգին: Պատի տակ բուսած բամբուսիկն իր մանուշակի թերթիկներով ասես իրեն էր նայում, ինչ-որ բան ասում: Ամէ՛ն, ամէ՛ն բան նրան սկսում է գեղեցիկ թուալ, բայց աշխատում է «թուլօրէն»: Նորից միտքն է ընկնում դեղին թռչնիկը, որ եկել էր «բան հասկցնելու»: Ինչ լաւ պիտի լինէր, եթէ տուն գնար, վայրկեան առաջ տեսնէր նըշանածին, այգու գործը կարող էր եւ վաղը աւարտել: Այդքան տարիներ հեռուներում գտնուող իր ամուսինը հիմա այնքան մօտ էր, ինչ գիտի, որքան է փոխուել, որքան կարօտել, իսկ ինքը չի գնում, չի համարձակում: Օրուայ մի պահի տեսնելով, որ սիլանիատր ունեցող հարեան այգու տէրերը հաւաքեցին իրենց գործիքները եւ մեկնեցին, ինքն էլ է որոշում «*երթալ*». «*Գործիքները շալկեց, ճամբայ ելաւ*»: Սաթենիկը հասնում է Կարմիր քարի բարձունքը, չի էլ նկատում, որ արդէն մօտեցել է գիւղին: Մտքերը տանջում են. շիկնում է, վարանում: Մտքին նոյն հարցն է. ի՞նչ պիտի մտածէին գիւղում. «... չէ կրցեր կենալ, որ իրիկունս ըլլայ, վազեր եկեր է»¹⁰:

Շիմա երեւի թէ տունը լցուել է «*բարի գալուստ*» մաղթող բազմութեամբ, սկեսուրը՝ գործի անցել: Ամուսնուն տեսնելու փա-

փաքը գնալով սաստկանում է, որքան կ'ուզէր լսել նրա ձայնը, թէն գիտի, որ մինչեւ գիշեր չլինի, մարդիկ չգնան, ինքը չի կարող տեսնել ու խօսել իր «*նշանածի*» հետ, նրանից ստանալ նուէրներ, բերած «պահենի զգեստներ», զարդեր, վերջապէս տարիներով իր կարօտը առնէր...

Մտածումներով ու զգացումներով լեցուն՝ նա գիւղ է մտնում: Այգուց հաւաքած ծաղիկների մի մասը տալիս է աղբիւրի մօտ խաղացող երեխաներին, ներքուստ ցնծում, ինքնիրեն անընդհատ ժպտում. ինչ գիտէ, գուցէ մտածում էր նաեւ առաջիկայ գիշերուայ մասին...: Չէ՛, պահք էր, իրատունք չունէին խախտել: Մնձորին գրում է, որ եթէ մէկը հանդիպէր, անպայման պիտի հարցնէր. «*Հանրմ աղջնակ. ինչո՞ւն խնդայն է ար*»:

Սաթենիկի տղաները վազում են մօրն ընդատաջ, ուրախացած վերցնում ծաղկեփունջը: Ահա եւ տունը: Ներս է մտնում բակ, հաւատացած, թէ հանդիպելու է մեծ բազմութեան, սկեսուրը, որ հիւրեր է ընդունում, տեսնելու է նշանածին՝ նստած սեղանի ճակատին:

«*Մարդ չի կար, քան դուրը փակ էր*»: Տնից դուրս է գալիս սկեսուրը եւ սրտնեղած զարմանում, թէ ինչու դեռ կոչնակից երկու ժամ առաջ հարսը տուն է եկել, կիսատ թողել աշխատանքը. «*Ճանրմ հարսնուկ, ... ըս ո՞ր արե՛նուան գալ է...*»:

«*Սաթենիկ կը լռէր, չէր գիտեր ինչ ըսել, շփոթեր էր*»¹¹: Նրա մէջ դեռ հնչում էին պահապանի խօսքերը. «*Հարսնե՛ր. աչքերնիդ լո՛յս...*», այգիներում աշխատողների հարցումները, գետի ձայնը, ոսկեգոյն մեղուի «եղանակումը» ծաղիկների շուրջ,

¹⁰ Անդ. էջ 569

¹¹ Անդ. էջ 570

վառվոռում էր ծաղկած նշենու տեսքը՝ «վարդագոյն ծաղիկներով քողքուած ու հարս եղած, մերքում էր այն դեղին թռչնիկի այցը, որ ատրոն ճոռոողեր էր...» եւ հիմնա չկար ...: Սաթենիկի լուսալից աչքերում այժմ մեծ յուսահատութիւն էր տիրում: Արցունքներ չկային, արցունքները ներսում էին՝ հոգու մէջ՝ մեծ-մեծ՝ քարէ: Հիմնա նորից Մեծ Պահք էր, յուսախաբութիւն, պահք ոչ միայն ուտելիքի, այլեւ՝ զգացմունքների, սպասում ուրախութեան, սիրատուն սիլաճիին տեսնելու, նրան սիրոյ ու քնքշանքի խօսքեր ուղղելու պահք. «*ղուրպնա՛կ ըլլամ, հարսնի՛կը մատրադ*»:

Մեծ հարազատութիւն կայ Սաթենիկի եւ յետագայում գրուած «Ըստրամպոլ» պատմուածքի հերոսուհի Դշխուի միջեւ: Իրենց ամուսիններին տեսնելու կանացի յոյզերն են, որ փոթորկում են նրանց ներաշխարհը, նաեւ թաքցնել տալիս արթնացող զգացմունքներն ու ամաչեցնում: Բայց եթէ երկրորդի համար իրականութիւն են դառնում սպասումներն ու բաղձանքները, առաջինի համար այդպէս էլ երազանք են մնում՝ թռչնիկի «*դեղին փետուրներով*» եկած եւ յուսախաբութեան «*թեւերով*» թըռած:

Այս պատմուածքից յետոյ Մնճուրին Ստամբուլի մամուլի զանազան օրգաններում տպագրեց բազում գործեր: Բայց պիտի անցնէին տասնեակ տարիներ, մինչեւ որ նա կ'ունենար իր պատմուածքների առաջին գիրքը (*Կասպոյր լոյս*, 1958), երբ արդէն 72 տարեկան էր...

«Աւետիս» պատմուածքում Սաթենիկի՝ թռուցիկ ներկայացուած պանդուխտ ամուսնու՝ Վահանի ճակատագիրը, ըստ էութեան երկար է հետաքրքրել գրողին. իսկ ինչ կը լինէր, եթէ նա վերադառնար,

ինչպէ՛ս կը վերադառնար, պանդուխտութեան երկար ու ձիգ տարիներին կեանքի ինչ դժուարին ուղիներով էր անցել: Եւ ահա Մնճուրին վերոյիշեալ «Սիլա» (վերադարձ, տունդարձ) պատմուածքում հենց այդ հարցերին է անդրադարձել, ներկայացրել տուն ու տեղից կտրուած Սըլոյեանի կեանքի ընթացքը Սթանբուլ ասուած մեծ քաղաքում եւ նրա վերադարձը՝ սիլա կատարելը հայրենի գիւղ եւ իր հարազատների գիրկը:

Ինքը՝ Մնճուրին մի պանդուխտ էր, որ, ցաւօք, յետոյ դարձաւ իր բառով ասած՝ «պատանդ», եւ լաւ գիտէր պանդուխտի չարքաշ վիճակը, այն կարօտները, որ նա տածում էր հայրենի եզերքի, տան ու ընտանիքի անդամների նկատմամբ, ինչպէս որ անձամբ ճաշակել էր նաեւ տունդարձի ուրախութիւնները: Ուշագրաւ է, որ Մնճուրին այս պատմուածքում ներմուծել է ինքնակենսագրական մի շարք տարրեր՝ Սըլոյեանի զաւակներից մէկի անունը իրեն՝ Մնճուրու աղջկայ անունն է՝ Մարանիկ, տղայի անունը՝ հենց իրեն՝ Մնճուրու՝ Յակոբ, Սըլոյեանի քոյրերի անունները Մընճուրու քոյրերի անուններն են, Սըլոյեանի քեռիների անունները՝ Մնճուրու քեռիների անուններն են, Սըլոյեանի տան նկարագրութիւնը Մնճուրու տունն է, որը գտնուում էր գիւղի ծայրին եւ երկյարկանի էր, Սըլոյեանի մօր անունը՝ Աննուն, որին Գալենց աղջիկ էին կանչում, հենց Մնճուրու մայրն է եղել, այսպէս կարելի է շատ շարունակել:

Որ Մնճուրին այս պատմուածքում շարունակում է «լուծել» «Աւետիս»ում «կիսատ» մնացած հարցեր, վառ ապացոյց է եւ այն, որ երկու պատմուածքներում էլ պանդուխտների անունը Վահան է, որ եր-

կուսն էլ գիտում են թողել իրենց երեխաներին ու կանանց եւ այլն: Վահան Սըլոյեանը նուէրներ է բերում իր հարազատներին, համագիտացիներին: Սըլոյեանը նուէրներ է բերում նաեւ եկեղեցու ու դպրոցի համար՝ դրսեւորելով համայնքի կեանքի նկատմամբ մեծ հոգատարութիւն:

Պատմութեան ամենագրաւիչ հատուածներից մէկն էլ Սըլոյեանի՝ հայրենի հող ոտք դնելու տեսարանն է. Սըլոյեանը մինչ գիտ հասնելը հիանում է Կապոյտ Լոյս լեռնաշղթայի պարզած գոյներով, ջրուց իջնում եւ քայլում է ցորենագիրկ դաշտերի միջով, այցելում է Արմտանի այգիներ, որտեղ ծառերի ճիւղերը ծիրանների, սալորների, խնձորների, թթերի բերքի ծանրութիւնից «կը կքէին»: Մնձորին «Սիլա»յում անդրադարձել է նաև Սըլոյեանի եւ իր կնոջ «հանդիպմանը»՝ ոչ մարդկանց ներկայութեամբ, ինչպէս որ պիտի լինէր նաեւ «Աւետիս» պատմութեան: Գիշերը, երբ բոլոր հիւրերը մեկնում են, ամուսինները գնում են քնելու. «... չգնն, չհանուի՛ս, լոյսը չմարնն»:

«— Ի՛նչ անհամբերն ես,— ըսաւ կինը»¹²:

Խօսելով Մնձորու «Սիլա»¹³ պատմութեան մասին՝ Հրանտ Մաթեոսեանը Վահագն Դալթեանի հետ ունեցած «Հե-

¹² Մնձորի Յ. Կոունկ ուարժի կու գաս, Իպթանալու, 1974, էջ 285:

¹³ Ըստ Ռոպէր Հատտէճեանի՝ «Սիլա» պատմութեան հեղինակային ձեռագիրը ինքը յանձնել է Հր. Մաթեոսեանին: (Տե՛ս «Աղթամար» Երեւան, 2022, թիւ 1):

ուացող աշխարհի առաքեալը» յօդուած-երկխօսութիւնում նշել է. ««Սիլան» գլուխգործոց է: Այդ պատմութեանը պիտի կարդալ, վերաշարադրանքով պատկերացում չի տրուի. . . «Սիլան» պիտի կարդալ ու դարձեալ կարդալ»¹⁴: «Սիլային» տրուած Հր. Մաթեոսեանի այս խօսքը ամենայն ճշգրտութեամբ կարելի է վերագրել նաեւ «Աւետիս» պատմութեան: Եթէ մի հրաշքով «հսկայ քարի մը գագաթին» յայտնուէր այգիների պահապան Սերոպը եւ գրողին ավետիս տար, թէ՛ «այքերիդ լոյս...», բաց են ճամբաները, կարող ես Արմտան վերադառնալ, սիլա կատարել, Մնձորին Անծեղկայի ձոր, Լեղիակի աղբիւր, Վերեհանդի այգիներ կը վերադառնան՝ խոտ հնձելու, անանուխի ու մրտննու բոյրն առնելու՝ ձեռքերին ունենալով իր հրատարակած գրքերը, անութների տակ՝ մամուլում տպագրած գրութիւնները...: Չէ՛ր վերադառնայ: Չէ՛ որ իր կերտած հերոսուհու՝ Մաթենիկի նման յուսախար էր լինելու, քանի որ Երզնկան արդէն Էրջինջան էր դարձել, իր սիրելի Արմտանը՝ Փանգութ (Տանձուտ), որը ոչ մի կապ չունի գիտի բերք ու բարիքի հետ, ինչպէս որ այլեւս ոչ մի բան կապ չունէր հայ մարդու ու հայաշխարհի հետ, ինչպէս որ այլեւս չկային այն մարդիկ, որոնց իր հոգու եւ մտքի նուէրները պիտի բաժանէր Մնձորի-Սըլոյեան սիլանին:

¹⁴ «Գրական թերթ» Երեւան, 1976, թիւ 47:

Գրիգոր Մոսիսյան.
Remembering (Mother's Longing),
oil on canvas, 110x120 cm, 2011.
Collection Museum De Lakenhal,
Leiden. (foto - Museum)

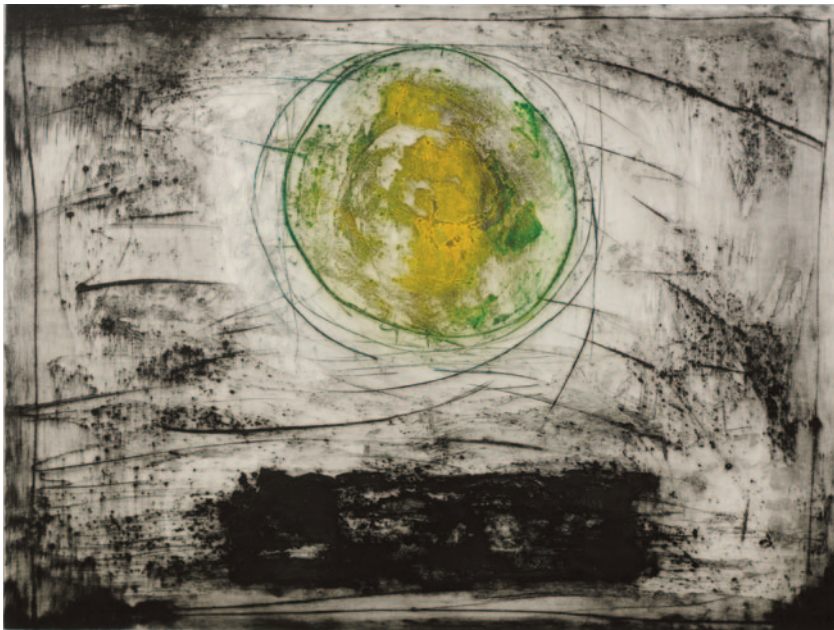

Գրիգոր Մոսիսյան.
Remembering (Mother's Longing) II,
oil on canvas, 110x110 cm, 2011.
(private collection, NL).

Գրիգոր Մուճեկյան.
2-Signs I (Nature),
etching, 105x76, 1992,
(one of the 12 etchings of
The Parchment),
(collection Museum De lakenhal,
Leiden). (foto - Museum).

Գրիգոր Մուճեկյան.
2-Signs III (World),
etching, 105x76, 1992,
(one of the 12 etchings of
The Parchment),
(collection Museum De lakenhal,
Leiden). (foto - Museum).

ՎԵՐՃԱՆԵԼՈՎ ՅԱԿՈՒՑ ՕՇԱԿԱՆԸ

Յ. ՎԵՐԾԱՆՈՂ

Յ. Օշականի անունին ու գործին, յատկապես վեպերուն կապուած՝ առողջ է «դժուարութեան», «բարդութեան» ընդհանուր տպատրութիւն մը: Աւելի չէ՞ գոք բանաձեւումով՝ «ընթեռնելիութեան» խընդիր մը:

Երեւոյթը ունի առարկայական կողմ մը, ինչ կը վերաբերի գործերու լեզուաճային երեսին: Սկսած՝ հայերէնի քիչ գործածական եզրերէ, որոնք կրնան ընթերցող մոլորեցնել, ինչպէս կրցեր են, օրին, թիւրընթերցումի տանիլ գրաշար թէ հրատարակիչ-սրբագրիչ¹, ապա՝ անցնելով բարբառային—յատկապէս բիւթանիական գաւառաբարբառի—բառերէ² յանգելու օտարալեզու եզրերու, թրքերէն թէ ֆրանսերէն³:

¹ Խնդրոյ առարկայ են քիչ գործածական բառեր, երբեմն գրաբարէն ժառանգուած, ինչպէս՝ *ներգետում, անբանցելի, արուգ, մօրացում, թերագործ, րոտունք, խրագներ, կրնկուիլ...*: Ասոնք, նոյնիսկ երբ դուրս են ժամանակակից հայերէնի բառարաններէ, գտանելի են սակայն մեծ «Հայկազեան»ին մէջ...

² Հոս՝ գործ ունինք պոլսամերձ գաւառի բարբառին հետ, որմէ—ուրեմն ժողովուրդի բերանէն—վիպագիրը քաղած է բառեր (երբեմն թրքախառն). ինչպէս՝ *գուգուկ* (իմա՝ *կլու*), *մնարութիւն* (*աղբ*), *կարոզ* (*մեծ կարաս*), *տոլկոկով* (իմա՝ *պարսպ-կոկով, անկար*), *մէջ-մարդ* (իմա՝ *միջին տարիքի*), *Տիրոնկ* (իմա՝ *Աստուած*), *աղէկուկ, փուր, պոլ...*

³ Թրքերէն բառեր՝ ինչպէս *տարասպայ, հեօփիկ, մուխպիր սարբզ* (հաւատարիմ տեղեկատու, իմա՝ լրտես): Կամ՝ ֆրանսերէն, գրուած՝ հայատառ թէ լատինատառ — *ֆանթոշ, սուբսք, նէկլիժէ, այէփ, mat, crépitement...*

Ասոր կողքին, ու անշուշտ ավելի եւս, վերձանումի տարրերը Յ. Օշականի սեփական ոճին—շեշտօրէն ինքնուրոյն ոճ, արդիւնք՝ լեզուն իր բազմախառ մտածումին-ապրումին ու խորապէս երանգաւոր պատկերացումներուն ճկելու բուն մղումի մը, որ կրնայ տանիլ, երբեմն, մինչեւ շարահիւսական... բոնաբարութեան⁴: Այս վերջին պարագան, թէն ոչ յաճախադէպ, ըզզալիօրէն հետեւանք է գրողական կշռոյթի արագութեան—ապրուածին ետեւէն հասնելու հետքի, ապա եւ՝ ավելի տոամային՝ ֆիզիքական սպառումն ու յոգնած սիրտ մը տնտեսելու մտասելեման:

Ներկայ աշխատասիրութիւնը թիրախ չունի Յ. Օշականի լեզուա-ոճային հարուստ այս ոլորտը, որուն վերլուծումը կըրնայ հատոր լեցնել: Վերի ակնարկը, հրպանցիկ, կը միտէր պարզապէս ճշդելու ամբողջ այդ մարզի փակագծումը, բացառումը:

ՎԵՐԾԱՆՈՒՄԸ ԵՒ ՎԵՐԾԱՆԵԼԻՆ

«Վերձանում», հոս, ուրեմն ընկալելի է իբր օշականեան հսկայական թողօնի մէկ մա-

⁴ Տիպիկ օշականեան կիրարկումներ եզրերու, կամ շարահիւսական զանցառումներ, ինչպէս՝ *կրակել* (այրել, հրդեհել), *կը նայէր իր անյագուրդ նայուածքը*. կամ դեռ՝ *Հանդարտութիւնը կու գար* (հողին երթին). կառոյց՝ ուր փակագծեալը բանալով՝ պէտք է հասկընալ. *Հողին երթին հանդարտութիւնը կու գար...* Կամ՝ *Քոմիթանի՞. ո՞ր հայը չէր սարիկա...* Կամ դեռ՝ *տեսարանել, դերել* բայերը...

սի քննություն՝ ձեռագրային կամ տողաշարական նիւթի **մաղումով**։ վերծանում հեղինակային բնագրին (երբ ձեռագիրը պահուած է), կամ՝ խորքային ընթերցումով մը ստուգում հրատարակություններու (երբ ձեռագիր չէ պահուած)։ Խորքային-քննական ընթերցում, որ ցաւալիօրէն չէ կիրարկուեր պարբերական մամուլով հրատարակուած գործերուն, յատկապէս՝ սկզբնական՝ *Հարկենիք ամսագիրի*, ու քիչ մը նուազ չափով՝ *Յուսաբերի* պարագային⁵։

Վէպերու հատորով հրատարակութեան յետագայ պատկերն ու ստեղծած հարցերը ժառանգութիւն են ուղակի պարբերական մամուլի այդ հրատարակութիւններէն։

Դարավերջի տասնամեակներուն, մեծ իրագործում կայացուցին յաջորդական հրատարակումներ, սկսած՝ *Երկերէն*, շարունակուած՝ *Մասցորդացի* երեք հատորներով եւ *Հարիւր-մէկ փարուաններով*, երեք վէպ՝ մէկ հատորի մէջ⁶։ Անոնք ոչ միայն մամուլի քաւարանէն կը փրկէին առաջին վէպերը, այլեւ կը նորոգէին, բարելաւելով, տպագրական տխուր պատկեր պարզող, նաեւ անգտանելի դարձած *Մասցորդացիները* եւ *Միլէյման էֆէնտին*։

⁵ Սկսելով *Ծակ-պփուկը* վէպէն, ապա՝ քանի մը տարուան ընդհատումէ ետք՝ *Հաճի Մուրաբ* եւ *Հաճի Ապփուլլահ*, միշտ պոսթընեան ամսագիրին մէջ։ Ի դէպ. նոյն ամսագիրին էջերուն, այս երեքը նախորդող *Շահպազը* զարմանալիօրէն չէ տառապած տողաշարական ծանր թիրքերցումէ...:

Իսկ *Մասցորդացի* հատորները (ու աւելի ետք *Միլէյման էֆէնտին*) լոյս կը տեսնէին Գահիրէի *Յուսաբերին* մէջ, ապա նոյն տողաշարութեամբ հատորի վերածուելու համար, իբր առաջին հրատարակութիւն։

⁶ Հրատարակութիւն Գ. Մելիտինեցի մրցանակի. *Երկեր* (1973), *Մասցորդաց* ա., բ. եւ գ. (1988), *Հարիւր-մէկ փարուան* (1996)։ Երեքն ալ՝ Անթիլիաս, Լիբանան։

Տակաւին, կը սրբագրէին բազմաթիւ վրդէպներ, տողաշարական-ուղղագրական, ու որոշ թիւ մըն ալ իմաստային թիրքերցումներ⁷։ Խորքային ընթերցումով իմաստային վերծանումի եւ սրբագրումներու այս աշխատանքը մասամբ կը բարելաւէր բնագիրը նաեւ այս մակարդակին, սակայն թողելով կարեւոր քանակ մը տակաւին սրբագրելի վրդէպներու. հասկընալի անկատարութիւն, որ լաւ կը ճանչնայ (եւ պարտի դիմագրաւել) որեւէ բնագիրի վերծանող-սրբագրող, մանաւանդ օշականեան բարդութեամբ բնագիրի մը առջեւ...

Հեղինակային ձեռագիրի չգոյութիւնը, անշուշտ, կարեւոր բաժին ունի հատորներով տպագրութեան մէջ յամեցող թիրքերցումներուն ու անոր վրայ բարդուող նոր վրիպակներու առատութեան մէջ։ Իսկ Յ. Օշականի ձեռագիրի դժուարութիւնելիութեան հարցը նշուած է եղած յաճախ։ Յատկապէս, *Յուսաբերի* մէջ *Մասցորդացի* տողաշարումին կապուած, ունիք Բ. Թաշեանի մը վկայութիւնը, որ կը չափազանցէ այդ դժուարութիւնը։ Մինչ անդին, վէպերու հրատարակութիւններէն նորագոյնին՝ երեւանեան *Հաճի Ապփուլլահի*

⁷ Տեսնել այս երկերու երախտաշատ խմբագիր Պօղոս Մնայեանի բացատրականները, «Սրբագրական նոթ» կամ «Խմբագրական նոթեր» խորագրեալ, հատորներու մուտքին կամ ասարտին, ուր կը տրուին օրինակներ կատարուած վերականգնումներէ։ Նշելի են տակաւին անոնց կցուած զանազան բառարաններ, քաղուած՝ Յ. Օշականի ծանօթագրութիւններէն։ Նաեւ՝ անջատ թերթիկի վրայ վրիպակներու ցանկ մը (որ սակայն, անհասկնալի բան, պիտի չօգտագործուէր *Հաճի Մուրաբ* եւ *Հաճի Ապփուլլահը* միացրնող 1996-ի վերհրատարակութեան մէջ...)

Պ. Մնայեան աւելի ուշ հրատարակութեան կու տար նաեւ շարք մը երկերու, մեծ մասով հաւաքուած ժամանակի գրական մամուլէն, «50-ամեակի» եւ «100-ամեակի» յոբելենական առիթներով։

խմբագիր Գր. Յակոբեան մը անտեղիօրէն... ստորագնահատած է զայն⁸:

Քանի մը նշելի փաստեր ալ՝ երկ առ երկ.

Անջատ՝ յիշատակումի արժանի են *Ծակ-Պարուկը* վէպին վերջին բաժինը ու արտը յատկապէս, որոնք կը մնան վիրատոր՝ *Հայրենիքի* խմբագրութեան կատարած անհետեթ, անարդարանալի մկրատումներով: Ամսագիրի խմբագիր-տնօրէն Ռուբէն Դարբինեան, աւելի ետք իր հրատարակած նամակներուն առընթեր, այս վէպին մասին ծանօթագրութեան մը մէջ, գրիչի (ու մտքի) զարհուրելի թեթեւութեամբ մը կը խոստովանի. «*Շար կրճարումներ եղած էին խմբագրութեան կողմէ*»...: Եւ ասիկա, անշուշտ, ձեռագիրներ չպահպանելու պայմանով—այլապէս աններելի «աւանդութիւն», բաւական տարածուած՝ մեր մշակութային իրականութեան մէջ...

Հաճի Ապտուլլահի պարագային, նշելին կ'առնչուի վէպին երեւանեան հրատարակութեան: Չհաշուած մի քանի շահեկան վերականգնումներ, եւ հակառակ Յ. Օշականի մէկ ձեռագիր-ինքնագիրին բախտատոր առկայութեան⁹, որմէ Գր. Յակոբեան չէ

⁸ Բ. Թաշեան, վաստակատր հայագէտ ու հեղինակ, թերեւ տարուած իր բարեմիտ հիմնորին թափէն, Յ. Օշականի ձեռագիրը կը մօտեցնէ «ստորեւտանեան բեռեագիրներու» («Լսարան հայ լեզուի»): Գր. Յակոբեան, ընդհակառակը, դժուարութիւնները կը բնորոշէ իբր... «անընթեռնելիութեան առասպել», եւ կը յաւակնի «Հաճի Ապտուլլահ»ի ձեռագիրէն վերջանած չըլլալ... «ընդամէնը երեք բառ» («*Հաճի Ապտուլլահ* վէպի ինքնագիր-ձեռագրի բնագրա-քննական ակնարկ», Երեւան, 2000):

⁹ Իբր «վեցերորդ յեղում» նշուած՝ Յ. Օշականի իսկ կողմէ, Չարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի թանգարան, որուն տնօրէնութիւնը սիրով ընդունացեց պատճէն մը տրամադրելու մեր դիմումին:

զիտցած օգտուիլ փաստօրէն—հրատարակութիւնը լի է թիրընթերցումներով, ուղղագրական եւ կէտադրական վրէպներով, եւ ծանրաբեռն՝ յաճախ վիճելի ճշդութեամբ կամ շահեկանութեամբ ծանօթագրութիւններով ու աղիսակներով: Անշուշտ, որոշ շահեկանութիւն ունի երկը ներածող «Դիւթք եւ Ըղձանք» վերլուծական փորձը:

Գալով եռահատոր *Մասցորդացին*, արդէն ակնարկ եղաւ «խմբագրական նոթ»երու, հոն նշուած՝ առաջին հրատարակութեան վրայ կատարուած վերանայում-սրբագրումներու աշխատանքին, լուսաբանուած՝ օրինակներով, եւ որուն վաւերականութիւնը կասկածէ վեր է: Խմբագիրը սակայն բաւարարուեր է այդ «օրինակներով», սահմանուած՝ ընթերցողին «*զաղափար մը տալու*». կը պակսի արձանագրումը կատարուած փոփոխութիւններու՝ **իրենց ամբողջութեան մէջ**, ինչ որ քննական հրատարակութեան մը տարրական պահանջն էր: Եւ հրատարակութիւններուն ընթերցող-վերծանողը, չդիմելու համար *Հայրենիքի* եւ *Յուսաբերի* բնօրինակ-տարբերակներուն եւ անոնց հետ բառ առ բառ անհետեթ համեմատութեան մը, հարկադրուած է այս նորերը ընդունիլ իբր բնօրինակ...: Ինչ որ նաեւ այս աշխատասիրութեան պարագային կատարուեցաւ, հարկադրաբար:

Դիտողութիւն մը նաեւ՝ *Մասցորդացի* երեք հատորներու աւարտի «*տարտաւնութիւններ առաջացնող*» բառերու ցանկերուն առթիւ: Ատոնք այլապէս խնդրայարոյց են: Դիտողութիւնները վերապահելով մանրամասնեալ սրբագրութիւններու ցանկերուն, կը բաւէ հոս նկատել տալ, որ իբր կասկածելի-անհասկնալի նշուած բառերը

մեծ մասամբ **չեն այդպիսին**. անոնք ճիշդ են, ու յստակօրէն կը պատշաճին համագրութեան—կա՛մ ինչպէս որ են, կա՛մ թիրընթերցումի մը սրբագրութեամբ: Անոնք, ինչպէս վերը նշուեցաւ արդէն, յաճախ պարզապէս «բառարանային» են (քիչ-գործածական, կամ բարբառային). կամ կը բխին Յ. Օշականի լեզուա-ոճային այս կամ այն մասնայատկութենէն:

**ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ -
ՍԿԶՐՈՒՆՔՆԵՐ ԵՒ ՀԱՄԱՌՕՏ
ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒՄ**

Աշխատասիրութիւնը, որ առիթ կու տայ վերի դիտողութիւններուն, ինչպէս սկիզբը ըսուեցաւ՝ վէպերը դարձուցած է ձեռագրային կամ տողաշարական նիւթի մաղումի, քննութեան առարկայ, անոնցմէ գեղջելով, ինչպէս նկատուած կ'ըլլայ արդէն, «Մաթիկ Մելիքիսանեանց»ը, «Սահակ Պարգեւեան»ը եւ «Ոսկի Օրան»ը, որոնք հրատարակումի տարբեր պատմութիւն են ունեցած: Այլ պատճառով, բայց նկատի առած վերձանումի թիրընթերցումներ եւ բազմապիսի ուրիշ թերիւններ, անոնց միացուեցաւ «Զուգակշիռ արեւելահայ եւ արեւմըտահայ գրականութեանց»¹⁰ գրապատմական-գրաքննադատական երկը (հովանաւորութիւն՝ Գ. Կիւլպէնկեան Հիմնարկութիւն):

Առաջին ակնարկով՝ այս աշխատանքին կարելիութիւնը, եւ հետեւաբար՝ կարելութիւնը, կրնան երեւիլ խնդրական, մանաւանդ մեծ մասին համար՝ ձեռագիրներ

¹⁰ Սկզբնապէս դասարանային-դասախօսական նիւթ՝ այս երկը վերախմբագրուած է, սակայն շատ անբարար որակով, մամուլի մէջ լոյս տեսնելու համար (*Ազդարար*, 26 / 12 / 51էն մինչեւ 21 / 11 / 52) եւ հատորով՝ ՊԷյրոյթ, 1999)

րու բացակայութեան պայմաններու մէջ: Բայց վրիպակներու ուշադիր քննութեամբ, ի տես անոնց քանակին, բնագիրին վրայ անոնց յաճախ այլանդակիչ դերին, **նաեւ սրբագրութիւններու շօշափելի քանակին ու որակին**, ընթերցողը պիտի յանգի տարբեր համոզումի: Զարմանալով նաեւ՝ որ հրատարակիչներ ցարդ բաւարարուեր են... ափսոսալով հեղինակային ձեռագիրի բացակայութեանը (գործերու մեծ մասին համար): Եւ որ մտածուած իսկ չըլլայ **ամբողջական քննական ընթերցումի մը այնքան բացայայտ կարելիութեան մասին...**

Ձեռնարկուած ներկայ **մեթոտիկ քըննական-խորքային ընթերցումով**, ուրեմն շրջանցելով (յաճախ) ձեռագիրի բացակայութիւնը, կարելի է եղած սրբագրել կարելութիւնը մաս մը այդ վրիպակներէն, եւ ուրեմն բաւական վերականգնել բնագիրը՝ իր սկզբնական վիճակով: Հոն՝ ուր Յ. Օշականի ինքնագիր-ձեռագիրը տրամադրելի էր (*Հաճի Ապրուլլահ* եւ մաս մը՝ *Մնացորդացէն*), վերականգնումը կարելի է նկատել ամբողջական¹¹:

Սրբագրութիւնները կատարուած են նախ՝ ամբողջական բնագրի օրինակներու վրայ, էջատակի, digilib.aua-ի համացանցային տողաշարումէն, **որ զանոնք արդէն գտնուած է Համացանցի վրայ**¹²: Բայց

¹¹ Առաջին հատորի ա. եւ բ. գիրքերու պարագային, սրբագրութիւններու կարելութիւնը համեմատութիւն մը կու գայ «Մնացորդաց»ի անգլերէնի թարգմանիչ Ճ. Մ. Կօշկարեանէն: Այդ գիրքերու հեղինակային ձեռագիրին քննութիւնը եւս կատարուած է Ճ. Մ. Կօշկարեանի հետ խորհրդակցաբար:

¹² Այդ մայր տարբերակին մէջ, էջատակին **միասին** նշուած են վրէպներ եւ սրբագրութիւններ: Նշուած են նոյնպէս **հաւանական** սխալներ, առաջարկուած վերականգնումներուն կցելով՝ ? հարցանիշը: Իսկ **բացայայտ կամ հաւանական, բայց անվերականգ-**

օգտակար համարուեցաւ անջատ ներկայացնել, միշտ՝ Համացանցի վրայ, **կարեւոր վրիպակները նաեւ ցանկի ձեւով (վրիպակ > սրբագրութիւն > էջաթիւ):** Ասիկա կրնայ դիւրացնել գործը Յ. Օշականի երկերը ունեցող գրասէրներու, որոնք պիտի ուզեն սեփական օրինակներ բարելաւել. ինչպէս եւ օգտակար ըլլալ հաւանական հրատարակիչներու¹³:

Բայց մանաւանդ՝ բաղձալի է, որ այս նախաձեռնութիւնը մտաւոր հորիզոնի տէր երիտասարդութեան մը գրագիտ տայ Յ. Օշական կարդալու, թօթափելով անոր անունն ու գործը շրջապատող անընթեռնելիութեան տպաւորութիւնը...: Բարդութիւն՝ այո՛, յաճախ եւ խորութիւններու բնորոշ մթնոթիւն, — բայց բնա՛ւ անընթեռնելիութիւն: Նուաճելի աշխարհ մը՝ խոր, բազմախաւ, ու ճոխ՝ մինչեւ շոյալութիւն...

Ցանկերուն համացանցային կապը ունենալու համար, դիմել ԲԱԳԻՆին:

Յ. Օշականը ըստ արժանտյն գնահատող գրասէրներ կրնան իրենք եւս գտնել եւ առաջարկել հաւանական վրիպակներ, միշտ ԲԱԳԻՆի ճամբով:

Նելի սխալներ եւս մատնանշուած են, պարզապէս ընկերակցուած՝ նոյն ? նշանով (մանրամասնութիւններ տեսնել՝ www.digilib.aua.am): Կէտադրութիւն սրբագրուած է միայն անհրաժեշտութեան պարագային (իմաստային վերականգնում):

¹³ Վրիպակ-սրբագրութիւններու մասին քանակական մօտաւոր պատկեր մը. — «Հաճի Մորատ»ի համար՝ **70-ի շուրջ**. «Ծակ-Պտուկը» եւ «Միլլէյման էֆէնտի»՝ իւրաքանչիւրին՝ մօտ **200**: «Հաճի Ապտուլլահ»՝ աւելի քան **500**: «Զուգակշիռ»՝ աւելի քան **300**. «Մնացորդաց»ի իւրաքանչիւր հատորը՝ աւելի քան **700**:

«Հոգու պարտք»՝ ասիկա, որ ունինք, հաւաքաբար բոլորս, հանդէպ Մեծին Յակոբի...

ԵՃՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Անպայման՝ դրական երեւոյթ է անցնող յիսնամեակի հրատարակչական մեծ ճիգը, Յ. Օշականի գործին նուիրում: Բայց, ըլլալով զինուած կարճաշունչ քննականութեամբ մը, անիկա անհրաժեշտ դարձուցած է այսպիսի շարունակում մը—որուն նաեւ արժանի էր, անկասկած:

Ու վերջին շեշտում մը.— Յ. Օշականի թողօնին վրայ կատարուած որեւէ աշխատանք, որեւէ ջանք անոր «տիրութիւն ընելու», խօսելով յատկապէս զայն հանրութեան բերելու, իր իսկական արժէքով ճանչցնելու ճիգերու մասին—նոյնիսկ թերի՝ երախտապարտ գործ է: Բայց մանաւանդ՝ անիկա **ծառայութիւն մըն է**, հեռու՝ վերը գործածուած «տիրութիւն ընել» արտայայտութեան երկդիմութենէն—**անոր սահումէն՝ դէպի անհեթեթ «սեփականացում» մը:** Ինչպիսին, օրինակ, դիտելի եղաւ *Հաճի Ապտուլլահի* երեսնեան հրատարակութեան առթիւ, անոր խմբագիրին ելոյթներուն մէջ, անտեղիօրէն յանձնապատան, դէռ չհաշուած նաեւ վրիպած՝ իր արդիւնքը...: Բորբոքելով նաեւ բանավէճեր, առաջնութեան, առաջնահերթութեան յաւակնութիւններ, յանգելով ցուցանքի եւ հակադրումի երեւոյթներու:

Մինչ մեծի մը թողօնին առջեւ, առաջին ինքնաթելադրանքը պարտէր ըլլալ խոնարհ ծառայութեան, **խոնարհութեան** թելադրանք մը, միայն...

ՇՈՂԵՐ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆԻ ԱՌՐՍՈՒԱԾ ԽԱՌԸ ՎԵՊԸ¹

ԱՆՈՅՇ ԱԿՆԵՐԵԱՆ

Պատանեկան գրականության կարիքը վաղուց զգացած է հայ հասարակությունը, սակայն նշանակալից եւ ժամանակակից շատ քիչ բան կատարուած է այդ ուղղութեամբ: Կան բաւական թիւով մանկական գիրքեր, բայց ոչ այդքան՝ պատանեկան:

Եւ ահա եղաւ Շոլեր Մարգարեանի վէպը, որ թէ՛ գեղարուեստական իմաստով եւ թէ՛ խորքային իմաստով՝ կարեւոր ստեղծագործութիւն մըն է:

Նախ պիտի տամ վէպին հակիրճ պատումը, ապա պիտի կեդրոնանամ յատկանիշներուն եւ յատկութիւններուն վրայ:

Կորսուած փառք ունի բժայնդրութեամբ ծրագրուած կառոյց եւ կ'ընթանայ բաղադրական դիցաբանութեան մասնագէտ՝ Joseph Campbell-ի Հերոսի Ճամբորդութեան (Hero's Journey) հենքին վրայ:

Վէպին հերոսին՝ դպրոցական աշակերտ, պատանի Թնուկեանին առաքելութիւն մը կը տրուի, զոր ինք նախ կը փորձէ մերժել (ինչպէս բոլոր հերոսները), բայց որ ազգային մեծ կարեւորութիւն ունի—այդ առաքելութեան յաջողութեամբ՝ պիտի փրկուի հայ մշակոյթը, հայ ինքնութիւնը:

Թնուկեանի հայերէնի ուսուցիչը օր մը դասարան կը մտնէ խիստ խանգարուած՝ որովհետեւ այբուբենի վերջին տառը կորսուած է: Կը դիմէ Թնուկեանին եւ կը պարտադրէ զինք գտնելու այդ կորսուած տառը, որովհետեւ միայն ինքն է որ կրնայ գտնել զայն. տեսակ մը ճակատագիր՝ որ իրեն վերապահուած է: Թնուկեանի ստիպողաբար կ'ընդունի իր ճակատագիրը եւ կը սկսի փնտռել կորսուած տառը, քաղաքէ քաղաք ճամբորդելով:

Հակառակ որ ուսուցիչը, պարոն Ատոմ, իրեն տուած էր հասցէ մը, որ օգտակար պիտի ըլլար գտնելու այդ տառը՝ արկածի մը հետեւանքով Թնուկեանի ճամբորդութիւնը կը դժուարանայ եւ կ'երկարի, ու զանազան հանգրուաններէ կ'անցնի:

Մինչ ինք մտադիր է օր առաջ գտնել կորսուած տառը եւ տուն վերադառնալ իր մօր, մեծ մօր ու չարաճճի քրոջ մօտ, Թնուկեան կը հանդիպի յաջորդական արգելքներու եւ իր քայլերը կ'ըլլան ապարդիւն: Կորսուած տառը անհասանելի կը թուի, որովհետեւ հետզհետէ թնուկը քակելը կը դժուարանայ: Բայց Թնուկեան (անուններու այս դիտումնաւոր ընտրութեան մասին քիչ ետք պիտի անդրադառնամ) իրաքանչիւր վայրի մէջ նոր եւ եզակի անձերու կը հանդիպի, նոր բաներ կը սորվի եւ աւելի կը զարգանայ:

Վերջապէս, թնուկին բանալին կը գտնէ՝ լուծելով պարոն Ատոմին թուղթի կտորի մը վրայ իրեն տուած 4 0 4 ձեւանիշը: Այս ալ՝ ծածկագիրով տրուած հանձնարարութիւնը:

¹ Այս գրախօսականը ներկայացուած է Պոլսահայ ՄԷԿ Մշակութային յանձնախումբի կազմակերպած *Կորսուած փառք* գիրքի շնորհահանդէսին, 20 մարտ 2024ին, Մոնթրէլ, Գանատա:

լուկ մըն է, որ թուաբանութեամբ կը լուծուի:

Ճամբորդութենէն վերադառնալով, Թնճուկեան իր հետ կը բերէ իր գտած տառը, այսինքն «գանձը», որ կը հանդիսանայ փրկութիւնը այբուբենին եւ հայ գիր ու գրականութեան:

Եւ երբ կը վերադառնայ դասարան, այսինքն՝ հերոսի սկզբնական միջավայրը, ուրկէ սկսած էր իր առաքելութիւնը՝ Թնճուկեան փոխուած անձ մըն է. աւելի ինքնավստահ է եւ քաջ:

Այժմ հինգ կէտերով տամ գիրքին գրլխատըր յատկանիշներն ու յատկութիւնները.

1 ԿԷՊԻՆ ԼԵՂՈՒՆ

Վէպին լեզուն անմիջական է եւ գրուած՝ բնական լաւ հայերէն խօսող պատանիի մը լեզուով, թէկուզ քերականական որոշ սխալներով, որոնք դիտումնատըր կերպով հոն են—որպէսզի աւելի հարազատ հնչէ ընթերցողի ականջին. վերջ ի վերջոյ՝ պատանի մը դժուար թէ անսխալ հայերէն խօսի: Այնուհանդերձ, կան նաեւ որոշ բառեր եւ բառային դարձուածքներ, որոնք կարգ մը պատանի ընթերցողներու համար հաւանականօրէն նորութիւն ըլլան, բայց հոն են որպէսզի անոնք նոր բառերու ծանօթանան: Այս բառերուն բացատրութիւնը կամ անգլերէն թարգմանութիւնը տրուած է իրաքանչիւր գլխու աւարտին: Օրինակ՝

- Մակերես* - բանի մը վրան, surface
- Լեզուին վրայ մագ բուսնիլ* - շատ անգամ կրկնելէն յոգնիլ
- Պաստրաւ* - screen
- Բիւրեղ* - crystal
- ... եւ այլն:

2 ԿԷՊԻ ԿԵՐՊԱՐՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒՆ ԻՐԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆԸ

Իրաքանչիւր կերպարի անունը ընտրուած է յստակ իմաստ մը կամ վիճակ մը փոխանցելու համար:

Նախ՝ ըսեմ որ գիրքին գլուխները Այբուբենի տառերուն յաջորդականութեամբ շաղկապուած են իրարու եւ կը կրեն կերպարի մը անունը: Օրինակ՝ առաջին գլուխը կը կոչուի՝ «Ա. Պարոն Ատումը», երկրորդ գլուխը՝ «Բ. Բիւրեղը», երրորդ գլուխը՝ «Գ. Գրավաճառ Գիրգոր»,... եւ այսպէս:

Կերպարներուն տրուած են ոչ միայն այբբենական կարգով անուններ, այլ իրենց անուններուն համաձայն յատուկ նկարագիր: Օրինակ՝ թեթեւամիտ կնոջ մը անունն է՝ Թիթեռ, լոյս տարածող կնոջ մը անունն է՝ Լուսաբեր, գրավաճառին անունն է՝ Գիրգոր (հակառակ որ գիրքը ք-ով կը գրուի, հոս շատ հաւանաբար հնչիւնը նկատի առնուած է): Գլխատըր հերոսին մականունը Թնճուկեան է, որովհետեւ ինքն է որ վէպին կորիզային թնճուկը պիտի քակէ: Իսկ իր անունը՝ որ շատ իմաստալից է՝ միայն վերջատրութեան կ'իմանանք: Յաւ ի սիրտ, հոս չեմ կրնար հրապարակել: Անձնապէս բացայայտելու վայելքը չեմ ուզեր զլանալ ձեզմէ՝ անոնց՝ որոնք գիրքը պիտի ընթերցեն:

Իր ճամբորդութեան ընթացքին Թնճուկեանի հանդիպած անձերը, որոնց իրաքանչիւրին գլուխ մը յատկացուած է, բոլորն ալ շղթայով մը կապուած են իրարու, որ վէպը ընթերցելով հետզհետէ ի յայտ կու գայ:

Իսկ իր այցելած բոլոր քաղաքներուն հայերէն անուններն ալ հետաքրքրականօ-

րէն կը սկսին այս անախտան կորսուած տառով: Եւ ուրեմն՝ այս քաղաքներուն անունները գիրքին մէջ չեն կրնար սկսիլ իրենց առաջին տառով, որովհետեւ այդ տառը կորսուած է, այլ՝ կը սկսին տուփիկով մը.

Օրինակ՝ Օրէզնո, Օլորանս, Օուքոշիմա, Օորդ Լոտըրտէյ, Օապրըվի... եւ այլն: Բացայայտումը դժուար չէ. ձեզի կը թողում:

Այս մօտեցումը խելացի ձեւ է ամբողջ գիրքը իր էջերու տեսքով ալ վէպին գլխատր նիւթին՝ կորսուած տառին հետ կառուցային տեսանելի կապ մը ստեղծելու— կառոյց եւ բովանդակութիւն գիրար ցուցնող հնարք է այս:

3 ԿԱԽԱՐԴԱԿԱՆ ՄՈՌԹԻՎԸ

Ինչպէս գիրքին կողքին վրայ գրուած է, գիրքը արկածախնդրական պատում մըն է, բայց ոչ՝ սովորական արկածախնդրութեան մը: Այս գիրքին արկածախնդրութեան շարժիչը կախարդական բնոյթ ունի:

Վէպի սկզբնատրութեան, նախքան իր ճամբորդութիւնը, կայ Երազ անունով կերպար մը, որուն անունն իսկ կախարդական աշխարհ մը կը բնորոշէ: Այս անձը ամէն օր երեկոյեան ժամը 5:13-էն մինչեւ 6:13 Թընճուկեանի մօտ է: Յիշենք՝ որ 13 թիւը ինքնին կախարդական թիւ է: Իսկ Թնճուկեան Երազէն շատ բան կը տորվի, եւ Երազն է, որ իր ճամբորդութեան կազմակերպողը եւ առաջին օգնողը կը հանդիսանայ: Երազ իրեն կու տայ կախարդական անցագիր մը, որու շնորհիւ իր ճամբորդութիւնը կ'ընթանայ դիւրասահ եւ առանց բարդութիւններու:

Կախարդական բան մը կայ, որ կը շրջի Թնճուկեանին հետ, իր ճամբորդութեան ամբողջ ընթացքին, իր առաքելու-

թեան օգնելու համար: Բայց մանաւանդ՝ կախարդականը հոս այն է, որ ժամանակն ու տարածութիւնները սովորական բնոյթի չեն, չունին սահմաններ: Տարիները չեն հաշուուիլ մեր գիտցած օրերով, իսկ որեւէ տարածութիւն հասանելի է կախարդական անցագրի մը միջոցաւ:

Իսկ իր հանդիպած անձերը կախարդական թելով մը կապուած են իրարու եւ պատահական ոչինչ կայ. ամէն ինչ կ'ընթանայ յստակ ծրագրի մը համաձայն, գոր հեղինակը հնարամտօրէն հիւսած է: Այս անձերէն Թնճուկեան կը ստանայ կարեւոր նուէրներ, որոնք փոքր բանալիներու դեր կը կատարեն եւ կ'օգնեն իր փնտռուքը շարունակելու:

4 ԶՈՒԱՐԹԱՄՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԵՐԳԻԾԱՆՔԸ

Գիրքին մէջ յաճախակի են գուարթամիտ հատուածները: Հիւմորով եւ սրամիտ դարձուածքներով գրուած հատուածներէն են հետեւեալները. Տէր Իշխան քահանայ կերպարը կ'ըսէ.

Եգիպտոսէն կու գամ, թաղում մը ունէի: Գահիրէի գաղութը թաղեցինք, Աստուած հոգին լուսատրէ:

Երգիծանքի հետեւեալ տողերը կ'արձակէ հնուտ վաճառական՝ Ուսթէզ Ժիրայրը, իբրեւ թէ օգնելու համար Թնճուկեանին, որ կորսուած տառը գտած համարէ.

Մըտեղ նայէ՛ շուրջդ, հարիւրաւոր տատեր: Մէկ հատ մը ա՛ն, փակցո՛ւր, բան մը ըրէ՛: ... Ա՛ն սա գիրը, արաբերէն Ք գիրն է: Մէկը չի գիտնար: Մէկը չի գանգատիր: Միտքդ հանգիստ գործածէ՛, ձրի է: Ինձմէ նուէր քեզի:

Իսկ հետեւեալ տողերը կ'արտասանէ վարդի անոյշ պատրաստող տիկին Վարդանոյշը.

Հապա Ռոմէնն եւ Ժիլիէթը: Անկարելի գոյգ մը: Շէյն ըՍպիրին ականջին փափսացողը էն էի, որ իրենց ճամբան իրար միացնէ (այն ատեն Շէյն ըՍպիրը այքը վրաս դրած էր – բայց այդ ուրիշ պատմութիւն է, ուրիշ օր կը պատմեմ):

Երգիծանքով լեցուն «Թիթեռ» խորագրուած գլխուն մէջ կը հանդիպինք այս տողերուն՝ արտասանուած Թիթեռ կերպարին կողմէ.

...այսօր պիտի ճամբորդեմ եւ մի քանի քիլօ պատմուածք պիտի ուզէի հետս տանիլ որ ճամբու ընթացքին կարդամ...:

Եւ Թիթեռ իր գնումներու ցանկը կու տայ.

Երկու քիլօ պատմուածք, թեթեւ տեսակէն թող ըլլայ: Այսօրուան թերթին քիլոն քանի՞ է: Քիլօ մըն ալ գունատր թերթ, բայց չմոռնաս, կծու տեսակը լաւ չեմ կրնար մարսել:

Ահաւասիկ, երգիծանքով շաղախուած ահարկու զարկ այն մարդոց հասցէին՝ որոնք գիրքեր կը գնեն պարզապէս իրենց գրադարանները զարդարելու կամ մի միայն պարզունակ, առանց խորունկ իմաստի կարճ գրութիւններ որպէս ժամանց կարդալու համար:

5 ՎԵՊԻՆ ԽՈՐՔԱՅԻՆ ԻՄԱՍԸ ԵՒ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս սկիզբը ըսի՝ Շողեր Մարգարեանի վէպը թէ՛ գեղարուեստական իմաստով եւ թէ՛ խորքային իմաստով՝ կարեւոր գործ

մըն է: Ան կը խօսի մեզի մէկէ աւելի մակարդակներու վրայ.

Ամէն բանէ առաջ՝ վէպը իսկապէս հաճելի ընթերցում մըն է ունէ տարիքի ընթերցողի համար: Տակաւին առանց իսկ շատ խորը թափանցելու՝ զուարթ պատում մըն է, հետաքրքրական կերպարներով, ծիծաղաշարժ տրամախօսութեամբ եւ արկածախնդիր հերոսով մը:

Իսկ քիչ մը խորանալով՝ կորսուած տառի խորհրդանիշին ընդմէջէն, վէպը կը խօսի ընդհանրապէս սփիւռքի մէջ հայերէնի դանդաղ կորուստին մասին, գոր կարելի է վերագտնել՝ վերադառնալով մեր ակունքներուն:

Բայց մինչեւ այդ վերադարձը՝ վերել նշուած Վարդանոյշ կերպարը շատ դիպուկ կերպով կ'ընէ հետեւեալ յայտնութիւնը.

Էհ, հարիւր տարին մէյ մը գիրերու գիւտ փնտռող մոլորուած մը կը յայտնուի մեր քով: Այդպէս չէ՛ Վարդիվար: Ամէն մարդ մէջը տարբեր գաղտնիք մը կ'որոնէ:

Այս իմաստալից տողերը կը յայտնեն՝ որ հարիւր տարին մէյ մը հայը իր ինքնութիւնը կորսնցնելու վտանգին առջեւ կը գտնուի:

Գիրքին արժէքը կը կայանայ նաեւ անոր մէջ, որ ան արեւմտահայ լեզուի եւ մշակոյթի տարածման կ'օգնէ պատանիի մը արկածախանդրական պատումին ընդմէջէն, գրուած՝ դիւրամատչելի լեզուով, բանաստեղծութիւններու եւ երգերու մէջքերումներով՝ պատանիները հայ բանաստեղծութեան հաղորդակից դարձնելով, եւ նոր բառերու ու հայկական դարձուածքներու ծանօթացումով: Օրինակ՝ «կօշիկէն

վեր ելլել», «մեկու մը ձեռք մը տալ», «ցատկ տանիս»... և այլն:

Բացի այս, Շողեր Մարգարեան ազգային շեշտով տեսակ մը հեքիաթային համ տուած է գործին, ուր անհաւանականք, ֆիզիքապէս գոյութիւն չունեցողը՝ երեւակայութեամբ կեանք կ'առնէ եւ շատ բընականօրէն կը հրամցուի: Օրինակ՝ գրավաճառ Գիրգոր կ'ըսէ.

Այո տղաս, հարիւր հազարաւոր, միլիոնաւոր գիրքեր ունիմ: Հոս անգիր գիրքերու գրատուն է, բերանացի պատմութիւններու եւ անգիր օրէնքներու հաւաքածոներ: [...] հսկայական հաւաքածոյ մը: Ամենէն շատ գործածութիւնները՝ բարեւելու եղանակներ, շտրկակալութիւն յայտնելու պարտաւորութիւնը, անոյշ կերպով մերժելու ձեւեր, աղ ու հացով հիւր ընդունելու արուեստ, մաթեմատիկայով ճամբաներով ճամբու դնելու սովորութիւն, անոյշի կապելու գաղտնիք...:

Խորհրդանշական պատկեր մը կը ներկայացուի գիրքի գրեթէ վերջաւորութեան, կապուած հերոսի մօր եւ մեծ մօր հետ: Մինչեւ հոս, պատումի ամբողջ տեղութեան ընթացքին, այս կերպարներուն գոյութեան մասին շարունակ ակնարկութիւններ եղած էին միայն, իսկ իրենք չկային: Բայց վերջաւորութեան՝ ճիշդ կորսուած տառը գտնելէ առաջ՝ երեք սերունդ իրարու կը միանայ նոյն անձին մօտ, որ կ'առաջնորդէ զիրենք դէպի կորսուած տառին գտնուած վայրը: Իսկ այդ վայրը երեք իրենց օտար չէ. այլ միասնաբար վերադարձ մըն է դէպի իրենց ակունքները: Կարծես սերունդներու միացումը անհրաժեշտ էր գտնելու համար այդ ակունքները:

Իսկ գիրքի վերջաւորութեան, խորհրդանշանաբար գեղեցիկ գործածութեամբ հետեւեալ տողերը կը կարդանք.

Պայուսակէս հանեցի արծաթ խաչքարի տուփիկը, [որ նուէր ստացած էր Խաչքար Խաչիկէն], եւ պարոն Ատոմին տուած թուղթը [որուն վրայ հիմա այբուբենի բոլոր տառերը լռի շարուած էին] խնամքով պահեցի մէջը: Խաչքարը զինքը կը պահպանէ, անկարելի է որ փախչի: Կօշկակար Ղազարին տուած մուրճով ալ տուփին հատ մը հարուածեցի: Միքսու հանգչեցաւ:

Յստակ է. խաչքարը՝ իր կրօնական, ազգային, մշակութային, գեղարուեստական եւ դարերու դիմացկունութեամբ կըրնայ դարերով պաշտպանել հայ ինքնութեան կարեւոր մէկ մասնիկը, այբուբենը:

Վէպի վերջաւորութեան, հեղինակը շատ յաջող վերադարձ մը կը կատարէ սկիզբը ըսուած խօսքի մը, ձեռով մը շրջանակը ամբողջացնելով: Առաջին գլխուն մէջ կարդացած էինք, որ պարոն Ատոմ, որպէս բերանացի ներկայացում՝ Թնճուկեանին թելադրած էր որ դասարանին խօսքը «մարդկութեան համար յարգի գանձի մը մասին», բայց Թնճուկեան շուարած էր թէ ի՞նչ նիւթ կրնար ընտրել: Իսկ վէպի վերջին գլխուն մէջ, երբ ինք կորսուած տառը գտած վերադարձած է դասարան, պարոն Ատոմ կը կրկնէ իր թելադրանքը. «Հրամանէ՛, քու կարգդ է, այսօր առաջին խօսողը դո՛ւն եղիր: Երկայացո՛ւր մարդկութեան համար յարգի գանձի մը մասին»: Եւ Թնճուկեան, գիտակցելով որ գտած էր մարդկութեան համար յարգի գանձը, հպարտութեամբ կը խօսի՝ Գիրգորու Գիտին մասին:

ԳՐԻԳՈՐ ՄՈՄՃԵԱՆ

ՐԱՖՖԻ ԱՃԷՄԵԱՆ

Գրիգոր Մոմճեան ամբողջական արվեստագետ մըն է: Պէյրուօթէն մինչեւ Հոլանտա, ուր կ'ապրի ու կը ստեղծագործէ 45 տարի է, անցնելով Երուսաղէմէն, Ֆիրենցէէն ու Փարիզէն, ան հետամուտ եղած է ներսէն եկող զգացումի մը դրսետրումին, մասնաւորաբար ապաինելով գոյնի ու գիծի հանդէպ վաղ տարիքէն յայտնուած հետաքրքրութեան ու ձիրքին, բայց ոչ միայն: Փայլուն աշակերտ, Պուրճ Համուտի Մետրոպէան վարժարանը աւարտելէ ետք ուսման ծարարը զինք կը նետէ Սուրբ Քաղաքի Ժառանգաւորաց վարժարանը, ուր կը մնայ 1961-1964 տարիներուն: Բախտ մըն է այս մէկը, որ վանքի խնկաբոյր ու խորհուրդներով լի մթնոլորտին մէջ պիտի կազմաւորէ զգայուն պատանիին ոգին, խորունկ ազդեցութիւն գործելով անոր հոգեկան աշխարհին զարգացման վրայ: 1964ին կրկին Պէյրուօթ է ու պաքալորիան ամբողջացնելու համար կը յաճախէ Յովակիմեան-Մանուկեան վարժարանը, որմէ ետք հազուագիտ հայ ուսանողներէն կ'ըլլայ ան՝ ընդունուելու Լիբանանեան համալսարանի Գեղարուեստից հիմնարկը, որուն հնգամեայ ծրագիրը կ'աւարտէ առաջնութեամբ ու լիբանանեան պետութեան կողմէ շնորհուած մրցանակ-կրթաթոշակով կը մեկնի Ֆիրենցէ, ուր տարի մը իտալական միջնադարու արուեստը ուսումնասիրելէ ետք՝ կ'անցնի Փարիզ ու կը հետեւի տեղոյն Գեղարուեստից, ինչպէս նաեւ Կիրառական արուեստներու բարձրագոյն վարժարաններու դաս-

ընթացքներուն: 1975ի գարնան երբ կը պատրաստուի վերադառնալ Պէյրուօթ պետական պայմանագրին համեմատ դասախօս դառնալու հեռանկարով՝ օղակայանը կը փակուի: Ծայր տուած է արդէն Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմը, որուն հետեանքով պիտի սկսի հայկական Պէյրուօթի լաւագոյն տարրերուն աշխարհով մէկ սփռումը, Սփիւռքի համաշխարհայնացումը: Մոմճեան քանի մը տարի կ'աշխատի որպէս ներքին յարդարանքի ճարտարապետ, յղանալով ու գեղազարդելով փարիզեան շարք մը խանութներ: «Շաբաթը չորս օր կ'աշխատէի»՝ կ'ըսէ ան, «ապրուստս վաստկելու համար, իսկ

երեք օր գիշեր-ցերեկ կը գծէի: Պայմանս այդ եղած էր աշխատանքի լծուելէս առաջ: Ապա սիրահարուեցայ», կը շարունակէ ան՝ «ու հոլանտուի տիկնոջս հետ ամուսնանալէ ետք, 1979ին որոշեցինք հաստատուիլ Հոլանտա», ուր կ'ապրի ու կը ստեղծագործէ ան մինչեւ օրս: «Նախատեսուած չէր», կը շարունակէ ան: «Կ'ուզէիք յարմար տեղ մը հաստատուիլ ուր կարենայինք ապրիլ: Երբ կնոջս ծննդավայրը այցի եկանք առաջին անգամ, անմիջապէս ըսի իրեն՝ փնտրածս ան է: Սիրահարուեցայ հորիզոնին: Բնութիւնը գինովցուց զիս: Նաեւ հոս է որ քաջութիւնը ունեցայ ամբողջովին նետուելու արուեստի ասպարէզ»:

Յաջողութիւնը կամաց կամաց կը սկսի ժպտիլ անոր, «թէեւ յաճախ պատահած էր» կ'ըսէ ան, «պզտիկ տարիքէս՝ Պէյրուսէն, որ ուսուցիչներս գործերս հաւնէին, քաջալերէին ու գնէին, սակայն խիզախութիւն պէտք էր հաւաքէի ամբողջովին անոր մէջ նետուելու համար»: Այսպէս՝ անոր գործերը ցուցադրուած են բազմաթիւ քաղաքներու մէջ ու անկէ կարեւոր հաւաքածոներ ունին այսօր Օքսֆորտի համալսարանի Պոստլէյեան գրադարանը, Պոլոնիայի, Լաքէնհայի, ինչպէս նաեւ միջազգային զանազան թանգարաններ: Մասնաւորաբար հպարտ է ան Լաքէնհայի (Հոլանտա) կողմէ ձեռք ձգուած ու մեր ժողովուրդի սեւագոյն Էջին, – որ նաեւ բոլորիս մօտ ընտանեկան սեւ Էջ մըն է, – նուիրուած իր գործով, նաեւ հայերէնի ներկայութեամբ իբրեւ լեզու եւ գիր՝ պատաստներուն իսկ վրան:

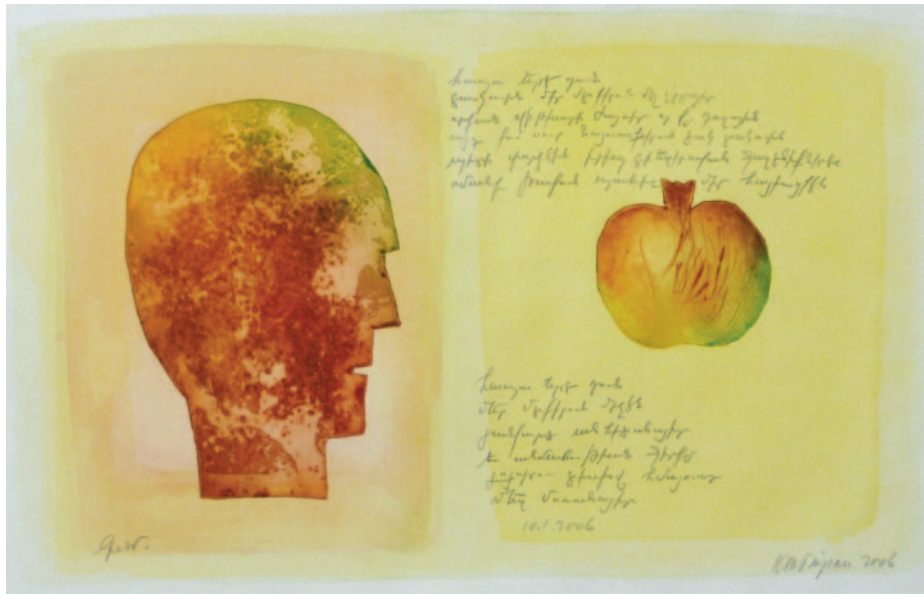
Մոմճեան բազմատաղանդ արուեստագէտ մըն է: «Պզտիկ տարիքէս բանաստեղծական տողեր կը գրէի», կ'ըսէ ան:

Այդ ներշնչումին աղբիւրը չէ կորսնցուցած ան երբեք: Անոր ջուրերը կը հոսին հոգեկան խորունկ ու տիեզերական հաւատքի մը ակունքներէն, կեանքի հանդէպ միստիքական սիրոյ ու լատենտութեան պայծառ լոյսով յագեցած: Տողերն ու բառերը՝ յաճախ հայերէնով, բայց ոչ միայն, կու գան ամբողջացնելու պատաստները, ընդելուզուելով անոնց պարունակութեան հետ: «Գրի կ'անեն ան լեզուով որ կը յայտնուին անոնք մտքիս հորիզոնին»՝ կ'ըսէ ան: Ասոնք քերթողական արուեստէ մը անկի ներշնչեալ տողի յայտնութեան մը երանգները ունին ստեղծագործական կամարի լայն աղեղի մը մէջ: «Ինչ որ գոյնն ու ձեւը չեն ամբողջացներ, գիրը կու գայ զանոնք պարուրելու՝ եւ կամ հակառակը»: Խօսքը թաքուն ներշնչումին մասին է, մեր հոգիները մեր շրջապատին, տիեզերքին կապող գաղտնի կապերը յայտնաբերել փորձող: «Ո՞վ ենք, ուրկե՞ կու գանք եւ ո՞ր կ'երթանք»:

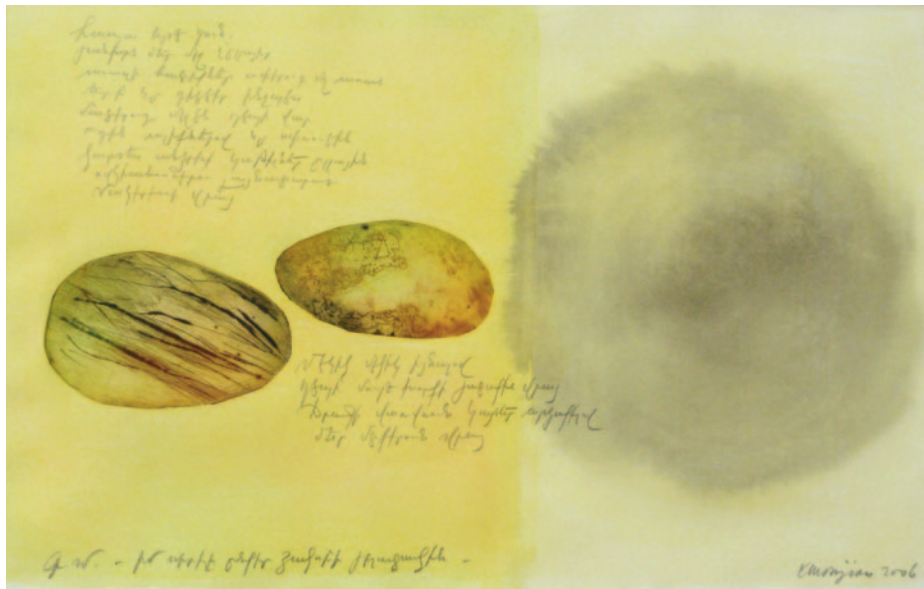
Մոմճեան վարակիչ խանդավառութեամբ կը խօսի այս նիւթերուն մասին, մանաւանդ երբ կը յիշէ գոյնի, ձեւի ու թիւերու իրար հետ տիեզերական կապակցութեան մասին ու այդ ամէնը իրար հիստող արուեստի մը հետապնդումին: «Ատոր համար ալ խուսափած եմ մէկ ոճի մէջ ես զիս բանտարկելէ», կ'ըսէ ան: Արդարեւ *կրաֆիք* կանէն մինչեւ իողաներկ, գոյներու շերտային մակերեսներէն մինչեւ պղտոր լուսանկարչային թէքնիք մը, ինչպէս նաեւ *վիպէտ*, դաշտը բաց եղած է արուեստագէտին առջեւ: «Գործը ինք կը ներկայանայ», կ'ըսէ ան, «եւ ինքզինք կը պարտադրէ իր ուզած ձեւով»: Արուեստագէտին կը մնայ տրամադրուիլ անոր: Ընկալողին ալ՝ անցնիլ առաջին տպաւորութենէն անդին, պե-

ղելու համար արուեստագետին աշխարհն ու անոր բովե՛ն անցնող հարցումներն ու հարցադրումները: Որովհետև Մոսճեանի արուեստը ինքնաբաւ ոլորտի մը մէջ կը

շրջագայի, որուն հիմնական մղիչը կը կազմէ արուեստագետին անսպառ փընտոտուքը: Իբրև այդ է նաև որ Մոսճեան ամբողջական արուեստագէտ մըն է:

Գրիգոր Մոսճեան. Open Book - For Hagop II.

Գրիգոր Մոսճեան. Open Book - For Hagop III.

ՆՈՐ Ի ՆՈՐՈՅ

**ԿՈՐՄՈՒՄԾ
ՏԱՌԸ**
Զոհրա
Մարգարեան

**Խմբագիր՝
Անոյշ
Ակներեան**

**Գործարար Պուրս
Մոնթրեալ, 2023**

Պատանեկան գրականության այս վեպը երեակայական արկածախնդրություն մըն է, 9-էն 99 տարեկան ընթերցողներու համար: Գիրքի հերոսին՝ որ դպրոցական տարիքի տղայ մըն է, առաքելություն կը տրուի այբուբենի կորստած տառը գտնել: Այս առաքելութեամբ ան կը շրջի աշխարհի չորս կողմերը, ուր կը հանդիպի եզակի անձնատրոյթիներու: Գիրքը մէջընդմէջ կը պարունակէ կատակներ, երգեր եւ բանաստեղծութիւններու հատումներ: Գիրքին պատումը առիթ կ'ընծայէ հայ սովորոյթներու եւ ինքնութեան հետ դէմ յանդիման գտնուելու:

**ՆԻԿՈՂՈՍ
ՍԱՐԱՅԵԱՆ.
Ի ԽՈՅՋ
ԿՈՐՈՒՍԵԱԼ
ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ**

**Դավիթ
Մոսիսեան**

**Խմբագիր՝ Սիլվա Պետրոսեան
Ակտուալ արուեստ, Երեւան, 2023**

Մենագրութիւնը նուիրուած է ֆրանսահայ բանաստեղծ, մտածող Նիկողոս Մարաֆեանի

(1902-1972) ստեղծագործական ժառանգութեան: Փիլիսոփայական, մշակութաբանական վերլուծման միջոցով ուրուագծուած է քսաներորդ դարասկիզբի հայ հոգեւոր միջավայրը, նկարագրուած է Սփիւռքի ձեւաւորման մտաւոր ընթացքը եւ գաղափարական տարբեր ազդեցութիւններու զատորոշումով վեր հանուած են Ն. Մարաֆեանի մտածողութեան առանձնայատկութիւնները: Յատկապէս մեջ գետեղուած են Ն. Մարաֆեանի անտիպ մնացած որոշ էջեր: Նախատեսուած է փիլիսոփայութեամբ, գրականութեամբ եւ հայ մշակոյթով հետաքրքրուողներու համար:

**ՈՎ ԵՄ ԵՍ
Գիրք Բ.
Կարա-Դարիշ**

**Էսէներ,
յօրուածներ,
ակնարկներ,
յուշեր, նամակներ**

**Աշխատասիրութեամբ՝
Գրիգոր Պըլտեանի
Սարգիս Խաչենց,
Փրինթինֆո
Երեւան, 2023**

Բանաստեղծ, արձակագիր, հայկական ապագայապաշտութեան առաջնորդ Կարա-Դարիշի (Յակովբ Գենջեան, 1872-1930) երկերու երկրորդ հատորը կը ներկայացնէ տեսական գրութիւններ հայկական ֆուլթորիքմի մասին եւ զանազան էսէներ: Տրուած է նաեւ ընտրանի մը ակնարկներու եւ նամակներու, մեծ մասամբ տակաւին անտիպ:

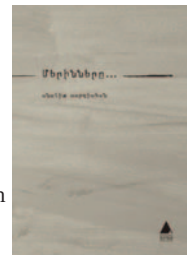

**ԳՈՅՆԵՐ
ՀԵՏՔԵՐ**
Իգնատ
Մարըալան

**Խմբագիր՝ Ե.Փ.
Թովմասեան**

**Արաս հրատարակչատուն
Պոլիս, 2023**

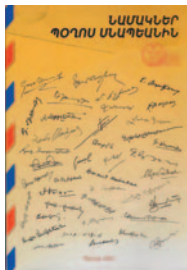
Ստանպուլահայ արդի քերթողութեան լաւագոյն ասանդութիւններուն շարունակողն է բանաստեղծ Իգնատ Մարըալան, որ ընթերցատէրներուն կը մատուցէ իր նոր՝ հինգերորդ ժողովածուն: Հատորը կողքի մը տակ կը խմբէ վերջին տարիներուն «Նոր Մարմարա» օրաթերթի գրական էջերուն վրայ հրատարակուած քերթուածները, ինչպէս նաեւ «Դարէ դար Աղթամար» շարքն ու «Մայրամուտին Թոտորի» գործը: Տաղանդաւոր բանաստեղծը կեանքի նկատմամբ անուցած իր մշտավատ յոյսը խանդավառ տողերով կը փոխանցէ ընթերցողին՝ կեանքի կոչելով նաեւ հնօրեայ, բայց միշտ ներկայ քերթողներն ու վայրերը: Իգնատ Մարըալանի գիրը ընթերցողը կ'առաջնորդէ հոգեւոր անմահ ուղեւորութեան մը՝ անակնկալ հանդիպումներու խոստումով աննուագ պահելով անոր հետաքրքրութիւնը:

ՄԵՐԻՆՆԵՐԸ...
Ասահիտ
Մարգիսեան

**Արաս
հրատարակ-
չատուն
Պոլիս, 2023**

Մերինները... գիրքի հրատարակությամբ, Անահիտ Մարգիսեան չափահասներուն հետ պատումներու շարք մը կը բաժնէ: Իր խօսքով հիսաձե եւ թողութիւն վրայ ներկած իր թելով՝ ընթերցողին միջոցային եւ ժամանակային ճկուն տարածքներու վրայ հին հանդիպումներու եւ նոր ծանօթութիւններու դաշտ մը կ'ուրուագծէ: *Մերինները...* ընթերցողին ենթագիտակցութեան մէջ կորսուած պատումներուն հետ հեռու մօտիկ կապեր կը ստեղծէ, յիշողութիւններ կը դրդէ կամ բոլորովին նոր պատուան մը կը բանայ՝ Տիկին Պէլաթիսի, Հերիքնազի կամ Ղազարոսի դէմքի արտայայտութիւններով, մամտումներով, շուքին տակ մնացած անոնց նիստուկացով:

**ՆԱՄԱԿՆԵՐ
ՊՕՂՈՍ
ՄՆԱՊԵՆԻՆ
Ա. հատոր**
**Խմբագրութիւն
եւ
ծանօթագրու-
թիւններ՝**

**Թամար Մնապեան-Մուրճեան
Կողքի ձեւաորում՝
Մագօ Գասապեան
Տպարան Զաւէն եւ Որդիք
Պէլրոյթ, 2023**

Հատորը կը խմբէ Պօղոս Մնապեանի տուն-թանգարանի արխիւին մաս կազմող 40 գրողներու նամակներէն 223ը, որոնք բոլորն ալ անտիպ են (բացի Համաստեղի եւ Արամ Հայկազի հինգական նամակներէն): Վերջին էջերուն գետեղուած լուսանկարներու փունջը վերցուած է Պ. Մնապեանի անձնական հարուստ ալպոմէն, որ կը գտնուի իր տուն-թանգարանին մէջ, Այնճար: Այս բոլոր լուսանկարները առանել

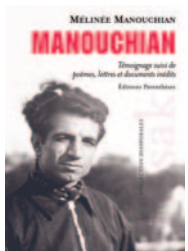
կամ նուազ չափով աղերս ունին նամակներուն բովանդակութեանց հետ, եւ բացի քանի մը հատէն՝ կը հրապարակուին առաջին անգամ:

**ՄԻՍԱԲ
ՄԱՆՈՒՇԵԱՆ**
**Մարդը եւ իր
բանաստեղծու-
թիւնը**
**Հրատարակու-
թիւն՝
Զապէլ
Գրախումբի**

**Գորիտոր Պուքս
Մոնթրէալ, 2024**

Հատորը ծաղկաբաղ մըն է Ֆրանսայի հերոս, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքին Գիմադրութեան (Resistance) ղեկավարներէն՝ Միսաբ Մանուշեանի բանաստեղծութիւններուն: Հեղինակի շօշափած թեմաները գլխաւորաբար կը վերաբերին որք գաղթականի առանձնութեան, աշխատաւորութեան կրած գրկանքներուն, բնութեան գեղեցկութեան եւ սիրոյ: Հատորը կը պարունակէ նաեւ բանաստեղծ Լուի Արակոնի Մանուշեանին նուիրած բանաստեղծութիւնը եւ Մանուշեանի իր կ'սոջ՝ Մելինէին ուղղած վերջին նամակը, գոր գրած է քանտէն, իր խումբին հետ գնդակահարուելէ երկու ժամ առաջ:

Վերջերս Միսաբ ու Մելինէ Մանուշեաններու աճիւններուն պետական մեծ շուքով պանթէոն տեղափոխումը տուն տուած էր շարք մը հրատարակութիւններու՝ Նացի գերմանիոյ գրաման օրերուն Միսաբի առաջնորդութեամբ

գործած օտարականներու դիմադրողական արարքներուն մասին: Անոնցմէ ուշագրաւ է Մելինէ Մանուշեանի 50 տարի առաջ հրատարակած ամուսնոյն մասին յուշերու այս հատորին վերահրատարակումը Մարսէլի Փարանթէզ հրատարակչատան կողմէ, ամբողջացած անկէ ռտանաւորներով, լուսանկարներով եւ զանազան անտիպ մնացած փաստաթուղթերով ու նամակներով: Գեղեցիկ հատոր մը, ուր կը փայլատակէ կար ժամանակ Փարիզի աշխոյժ գրական կեանքէն պատկեր մը, երբ իրար մօտիկ եղած էին Միսաբի կողքին՝ Լուիզա Ապանեան, Զարեհ Որբունի, Արշակ Չոպանեան, ինչպէս նաեւ ՀՕԿի (Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտէ) հովանիին տակ գործած շատ ու շատ անուններ: Բ. Համաշխարհային պատերազմի ավարտին, Մելինէ Մանուշեան գնդակահարուած ամուսնոյն խնդրանքով մեկնած էր Հայաստան, իր հետ տանելով անոր արխիւը: Երկաթէ վարագոյրի յարուցած արգելքին հետեանքով չէր կրցած դուրս գալ Խորհրդային Միութենէն ու մնացած էր Երեւան 18 տարի, որուն ընթացքին 1956ին վերահրատարակուած էր Մանուշեանի տասը տարի առաջ յետ մահու Փարիզ լոյս տեսած բանաստեղծութիւններու հատորը, սպա 1964ին վերադառնալով Ֆրանսա վերագտած էր իր ընտանիքի անդամներն ու լծուած ամուսնոյն ու անոր ընկերակիցներու յիշատակին յանձնարարական աշխատանքին մինչեւ իր մահը, 1989ին: Ֆրանսական քաղաքական բեմի այս անցուդարձին հետեանքով համայն հայութիւնս քանի մը ամիս ապրեցանք ոչ միայն լրասփիտներէն ողորդուած լոյսին ներքոյ, այլ նաեւ գեղեցիկ առիթը ունեցանք վերանորոգելու սփիւռքեան գեղեցիկ էջի մը հետ մենք մեր կապը: